

# HUKUK İLE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

*The Relationship Between Law and Culture*

**Muhammet Kürşat ÜÇÜNCÜ\***

## ÖZET

Tarihsel süreç içerisinde varlığını yazılı hukuk kurallarından daha önce oluşturan kültürün, hukuk ve kültür ilişkisinde daha etkin bir role sahip olması olağan bir durumdur. Bu husus aynı zamanda hukukun antropolojik yanının da bir göstergesidir. Kültür ile hukuk arasındaki etkileşimde kültür etkin rolünü örf, adet, gelenek ve ahlak kuralları gibi sosyal normları kullanarak ortaya koyar. Bu sayede hukuk toplum ve birey nezdinde daha meşru ve anlaşılır bir hal alır. Kültür öğelerinden ayrı olarak hukuku ele almak hukukun içinde yetiştiği toplumun değer yargılarına uzak kalmasına sebep olur. Bu uzaklık da hukukun soyut ve kâğıt üzerinde kalmasına sebebiyet verir. Oysa hukuk, toplumun değer yargılarını içinde barındırmanın yanı sıra, toplumda ve bireyde adalet duygusunun oluşmasını amaçlar. Bu amacı gerçekleştirebilen hukuk, asıl görevi olan toplumsal düzeni sağlamayı da başarmış olur. Ancak bu amaca sadece yazılı kurallar ile ulaşılması mümkün değildir. Hukukta olması gereken üst değere, bir başka deyişle adalete, ancak bireysel ve toplumsal anlamda kültürel bir üst değer olan ahlakın kanunlara yansıtılmasıyla ulaşılır.

**Anahtar Kelimeler:** Kültür, Hukuk, Adalet, Ahlak, Değer, Kural.

## ABSTRACT

It is a foregone conclusion that culture, as a fact shaped before written rules in historical process, has a more effective role in the relation between law and culture itself. This is also a proof of the anthropological side of law. Culture reveals its effect on law by using social norms like customs, rituals, traditions and morals. By this means, law becomes more legitimate and comprehensible in the eye of society and individuals. Considering law without cultural elements causes that the law moves away from the values of the society in which it grows. This distance correspondingly causes that the law becomes intangible and on paper. However law aims not only to have values of the society, but also to create the sense of justice in the society and individuals. The law that achieved this goal also fulfills its fundamental duty: Maintaining the social order. But it is impossible to achieve this goal only with the written rules. The only possible way of reaching to the necessary mode in law, in other words to the justice, is to reflect the morals as an individual and social cultural mode on the laws.

**Keywords:** Culture, Law, Justice, Morals, Values, Rules



---

\* Avukat, Ankara Barosu. mkucuncu@gmail.com

## GİRİŞ

Her toplumda sosyal hayatı düzenleyen ve o toplumun tarihsel oluşum sürecinden çıkan örf, adet, ahlak gibi yazılı olmayan kurallar mevcuttur. Bu kuralların aynı zamanda toplumdaki kültürü oluşturması sebebiyle çalışmamızın genelinde bu kurallar kültür kuralları olarak ele alınıp değerlendirilecektir. Hukuk da tıpkı bu kurallar gibi toplumun özünden doğan ve aynı amaca hizmet eden kurallar sistematiğidir. Bu amaç ise; toplumsal düzendir.

İnsanoğlunun yaratılışından bugüne değin birlikte yaşama eğiliminin sonucu olarak gerek kendi gerekse yaşadığı toplumla arasındaki ilişkileri düzenleyecek kurallara ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç ilkel toplumlarda tamamen kültür kurallarıyla sağlanmıştır. Ancak modern topluma geçiş ve devlet algısının benimsenmesiyle bu kurallar yerini hukuk kurallarına bırakmıştır. Bu tarihsel gelişim bize açıkça göstermektedir ki hukuk kurallarının dayanacağı esas nokta kültürel kurallar ve öğelerdir. Bununla beraber yaşayan hukukun yani kültürün, yazılmış hukuk ile uygunluğunu sağlamak toplumsal düzenin devamlılığı ve varlığı açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmamızın ilk bölümünde kültürün hukuk üstündeki etkisine ve hukukun oluşumuna yaptığı katkıya değinilecektir.

Hukuk bütün toplumlarda görülmekle birlikte, toplum yaşamı ve düzeni açısından vazgeçilmez bir özelliğe sahiptir. Hukukun tüm toplumlarda var olmasının nedeni hukukun tıpkı kültür gibi toplumsal ve insani bir ürün olmasıdır. Hukukun bu yönünü görmezden gelerek yani toplumun kültüründen bağımsız ortaya çıkmış bir takım kurallar sistematiği olarak ele almak hukuk üzerine geliştireceğimiz yaklaşımların eksik kalmasına sebebiyet verecektir. Bununla beraber yazılı kurallara yaşanmışlık katan ve bu kuralları toplumda meşru hale getiren o toplumun mirası, yani kültürüdür.

Kültürün hukuka yön vermesi hususunda toplumların gelişim ve değişim süreçlerinin de göz önünde bulundurulması esastır. Bu sebeple de konunun daha iyi kavranıp anlaşılması açısından ilkel toplumlarda hukukun gelişimi üzerinde durulmasında yarar vardır. Ancak bu husus bir makaleye değil, daha kapsamlı bir çalışmaya konu teşkil edecek niteliktedir. Bu sebeple çalışmamız genelinde ilkel toplumlarda sosyal kontrol mekanizmaları ya da sosyal normlar arasında kabul gören kültürel öğelerin gelişim süreci detaylı olarak ifade edilmeyecek olup, daha çok bu öğelerin yazılı hukuk kuralları üzerinde etkisinin önemi konu edilecektir. Çalışmamız kapsamında kültürün hukuk üstündeki etkisine ve kültürün hukukun temelinden çıkarılmaması gerekliliği üzerinde durulacaktır.

Hukuk ve kültür ilişkisi birtakım yazarlar tarafından bazı aralıklarla gündeme getirilmiş olsa da hukukun kaynak tartışmaları 20'nci yüzyıldan sonra daha hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Özellikle kültürün geçirdiği evreler ile sosyal hayatın tamamını etkileyen bir faktör olarak ele alınması kültüre dayalı hukuk yaklaşımlarının hızlanmasına öncülük etmiş ve birçok yazar kültür ile hukuk ilişkisini irdelemiştir. Bu ilişki üzerine kurulan çalışmaların artmasının altında toplumun denetim ve düzeninin sağlanmasında hukuk kurallarının yetersiz kalması yatmaktadır. Bu yetersizliği, özellikle modern toplumda her gün bireyin adalet isyanı açıkça ispatlamaktadır.

Hukuk toplumda bir değer oluşmasını da amaç edinir. Bu değer hukukta adalet olarak karşımıza çıkar ki, aynı zamanda hukukun da amacı olan bu değer, toplumdaki düzeni sağlamanın temel şartıdır. Hukukun amacı olan adaleti sadece pozitif hukuk yani yazılı hukuk kuralları esas alınarak ya da hukuki kurumlar ile sağlamak mümkün değildir. Zira hukuk sadece siyasi bir erkin ya da başkaca bir otoritenin koyduğu genel geçer kurallar bütünü değildir. Hukuku bu yönüyle ele almak bireye yasa koyucu tarafından dışarıdan bir değer dayatıldığını ve buna göre hareketlerini şekillendirdiğinin kabulünü gerektirir. Ancak bu durum insanın özgür iradesinin yani düşüncesinin kısıtlanmasına ve bu durumun davranışlarına yansımaya sebebiyet verecektir. Muhakkak ki insan düşüncesinin özgürlüğünün bir sınırı söz konusu değildir. Ancak bu düşüncenin davranış noktasında karşımıza çıkması bağlamında toplumsal düzenin sağlanması için bir kısıtlama mekanizmasının varlığı esastır. Bu kısıtlamanın dışardan gelecek bir baskı ile değil yine insan düşüncesinin ürünü olan bir başka değerle oluşturulması adaletin sağlanması açısından önem arz etmektedir. Bununla beraber modern toplumda sosyal hayatın hızla gelişmesi ve ilerlemesi bireyi fark etmediği bir yalnızlığın içine sürüklemektedir. Birey içine düştüğü bu yalnızlık sebebiyle davranışlarının doğruluğunu ya da yanlışlığını sadece hukuk kurallarının çizdiği bir çizgiye göre belirlemek zorunda kalmaktadır. Bu da bireyi adalet duygusundan koparmakta, hukuka uygunluğun adil olmak olarak değerlendirmesine sebebiyet vermektedir. Bu sebeple de çalışmamızın ikinci bölümünde adaletin sağlanması açısından ahlakın oynadığı rolün önemine değinilecek ve ahlaktan yoksun yasaların adaleti sağlamada yetersiz kalacağı üzerinde durulacaktır.

### **I. Kültür ve Kültür Kavramı**

Kültürün sosyal bilimciler arasında birçok tanımı olmasına rağmen bu tanımların geneli benzer durumları ifade etmektedir. Her sosyal bilim dalı kendi bakış açısına göre kültürü tanımlar. Her sosyal bilimci kendi pence-

resinden ya da kendi toplumunun tarihsel gelişim sürecinden yola çıkarak farklı tanımlar getirmiştir. Bu sebeple sosyal bilimcilerin üzerinde hemfikir oldukları, genel geçer bir kültür tanımı vermek çok güçtür. Ancak tanımların ortak noktalarının tespiti daha kolay ve pratik bir çözümdür. Bu bağlamda kültürün hukuk üstündeki etkisini gösterecek ortak öğeleri her kültür açısından örf, adet, gelenek ve ahlak anlayışı olarak kabul etmek gerekir. Aşağıda vermiş olduğumuz tanımlarda da bu ortak unsurlar açıkça görülmektedir. Kültür tanımının gerek Batı gerekse ülkemizdeki bazı tanımlarına bakmak çalışmamıza ışık tutacaktır.

C. Wissler, kültürü bir topluluğun yaşayış tarzı olarak kabul eder<sup>1</sup>. R. Thurnwald ise kültürü insan davranışlarının örf ve adetler ile kaynaşması olarak ifade eder<sup>2</sup>. Malinowski ise kültürü; insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere, toplumun bu ihtiyaçları giderme şekli olarak ifade etmekte ve kültürün temelini ise fertlerin ihtiyaçlarını koymaktadır<sup>3</sup>. M. Duverger ise *'Kültür, bir insan topluluğundan beklenen davranışları tayinden rolleri oluşturan, düzenlenmiş (coordoné) bir davranışlar, düşünceler ve duyular bütünüdür'* diyerek tanımlar<sup>4</sup>. Taylor ise kültürü *'Kültür; bilgiyi, imanı, sanatı, ahlakı, hukuku, örf ve adetleri, ferdin mensup olduğu cemiyetin bir uzvu olması itibarıyla kazandığı ihtiyaçlarını, çalışkanlıklarını ve bütün diğer maharetlerini ihtiva eden gayet girift bir bütündür'* diyerek tarif eder<sup>5</sup>.

Ziya Gökalp kültürü, *'yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakelevî, be-dîî, iktisat ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır'* diyerek tanımlar<sup>6</sup>. E. Güngör kültürü, bir topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kabullenmiş olduğu hayat tarzının bütün maddi ve manevi unsurlarıyla birlikte oluşturduğu bütünlük olarak ifade eder<sup>7</sup>. Bununla beraber bir toplumun kültürünün kendi hayat sorunlarını çözmek üzere denediği ve uzun bir zaman dilimi içinde standart hale getirdiği usuller ve vasıtalar ile anlaşılabilceğinin de altını çizer<sup>8</sup>. M. Turhan ise kültürü, *'bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her tür bilgiyi, alakaları, itiyatları, kıymet ölçülerini umumi atitüt, görüş ve zihniyet ve her tür*

---

<sup>1</sup> Turhan, Mümtaz; **Kültür Değişmeleri**, 5. baskı, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2006, s.37.

<sup>2</sup> Bilgiç, Emin; **Milli Kültür Davamız**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1986. s. 26.

<sup>3</sup> Bilgiç, s.27.

<sup>4</sup> Yüksel, Mehmet; **Hukuk Kültürü Kavramına Sosyolojik Bir Bakış, (Hukuk Kültürü)** İletişim Kuram ve Araştırmalar Dergisi, S. 35 2012, (Sürelî Elektronik Dergi) s.4.

<sup>5</sup> Turhan, s.37. Bkz. Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.4.

<sup>6</sup> Gökalp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, 10. baskı, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2010, s.25.

<sup>7</sup> Güngör, Erol; **Halk Kültürü ve Münevver Kültürü**, Töre, S. 30, Temmuz, 1971, s.2.

<sup>8</sup> Güngör, s.3.

*davranış şekillerini içine alır'* diyerek tarif etmektedir<sup>9</sup>.

Kültür, ilkel ve modern toplumlarının tamamında değişik tanımlamalarla da olsa mevcuttur. Kültürün bu tanımları göz önüne alındığı zaman iki temel yaklaşım üzerinde şekillendiği görülmektedir. Buda kültürün maddi ve manevi tanımını ortaya çıkarmaktadır. Maddi kültür, genel olarak, zorunlu temel ihtiyaçlarımızın karşılanması için geliştirilen ilişkilerden ortaya çıkar. Bu sebepten dolayı maddi kültür unsurlarında bütün insanlar hem fikirdir. Bu unsurlar, mesken, gıda (beslenme), giyinme, eş edinme, konuşma, dini ihtiyaçlar, sanat, eğlence vs. gibi unsurlardır. Bu sebeple de kültür bu ihtiyaçları toplumların temin etme şekli olarak ortaya çıkan bir kavramdır. Bundan dolayı her toplumun kendi ihtiyaçlarını temin etmekte gösterdiği farklılıklar ise o toplumun Milli Kültürünü meydana getirir.

Kültürün özelliği ait olduğu fertlere kazandırmış olduğu anlamdır. Bir kültürün sınırı, onun zihniyet ve imanı ile çevrelenebilir. Bu doğrultuda farklı kültür anlayışlarının ortaya çıkması da kültürleri birbirinden ayıran zihniyet ve iman farklılığından kaynaklanır<sup>10</sup>. Kültür çevrelerinde benzer olan veya benzer kaynaklardan beslenen kültürler mevcuttur. Ancak bunların birbiriyle tamamen benzerlik taşıdığını ya da aynı olduğunu söylemek doğru olmaz. Bunu farklılık şuuru olarak isimlendirebiliriz. Bu durum toplumun bütün hayat şekillerini başka kültürlerden ayrı olmaya, değişik bir üslûp kurmaya yöneltir. Milli kimlik olarak da nitelendireceğimiz bu farklılık, düşünce biçiminde, kılık kıyafet, tavır ve davranış biçimlerinde, eğitim ve eğlence anlayışına kadar hayatın her saha ve safhasında kendini hissettirir<sup>11</sup>. Örneğin, aynı dine mensup olan milletlerin dini anlayış şekilleri birbirinden farklıdır. Çünkü toplumlarda ki bireylerin anlama algılarını şekillendiren değer yargıları farklıdır. Bu farkı ortaya çıkaran ise o milletin kültürüdür. Bu farklılıklar da kültürün devamlılığını sağlar.

Bir kültür varsa onun ait olduğu millette vardır. Dolayısıyla millet özelliği gösteren topluluklarında bir kültürü vardır. Her toplumun sahip olduğu kültürün bir tarihsel geçmişi vardır ve bu geçmiş içerisinde yaşananlar o kültürün kaynağını teşkil eder. Bu sayede kültür unsurları geçmiş nesillerden gelecek nesillere aktarılır. Böylece kültürlerin diğer önemli bir karakteri olan devamlılık meydana gelir<sup>12</sup>.

Kültür, insanın düşüncesinin devam eden bir eseri olması bakımından sa-

---

<sup>9</sup> Turhan; s.48.

<sup>10</sup> Ülken, H. Ziya; **Kültür ve Medeniyet**, Türk Düşüncesi, Sayı:13, C:3, 1954, s.8.

<sup>11</sup> Kösoğlu, Nevzat; **Milli Kültür ve Kimlik**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1995, s.31.

<sup>12</sup> Bilgiç, s.45.

bit, zaman içinde toplumsal, ekonomik ve siyasi olaylar ile gelişim göstermesi bakımından dinamik bir yapıya sahiptir<sup>13</sup>. Bu dinamik yapı kültüre seçici bir özellikte katmaktadır. Çünkü kültür, içinde geliştiği milletin değer yargılarına temel teşkil eder. Bu değer yargıları da kültür alışverişinde bir süzgeç görevini üstlenir. Çünkü kültür değişimlerinde; yabancı kültürlerden nelerin alınıp alınmayacağını, toplumdaki hangi ihtiyacı temin için alınacağını o toplumun değer yargısı belirleyecektir.

Kültür, bireyin farkında olduğu ya da olmadığı davranışların, alışkanlıkların sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu davranışlar da toplum düzeninin dinamikleri olmaktadır. Kültüre atfedilen anlamın giderek gelişmesi ve toplumun tamamını etkilemeye başlaması ile kültürün hukuk üstündeki etkisi de göz önünde bulundurulmaya başlanmıştır. Zira toplum düzeninin sağlanması açısından yazılı olmayan kuralların varlığı hukukun antropolojik yönünü ifade eder. Hukuku bu yönüyle ele aldığımız zaman hukukun bir kültür ürünü olduğu gerçeği ile karşılaşırız<sup>14</sup>. Bu gerçeklik hukukun içinde barındığı topluluğun kendi sosyo-kültürel yapısından oluştuğunun da ispatı niteliğindedir<sup>15</sup>.

## II. Kültürün Hukuk Üzerinde Etkisi

Kültür ve hukuk arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için yapılan çalışmalar bazı yazarlar açısından gecikmiş ve yetersiz çalışmalar olarak ele alınmaktadır<sup>16</sup>. Kültürün kavramsal olarak değişerek toplumsal ilişkilerin tamamını kavrayacak şekilde anlam kazanması kültüre dayalı yeni hukuk yaklaşımlarının çoğalmaya başlamasını sağlamıştır<sup>17</sup>. Karşılaştırmalı hukuk çalışmaları kültür ile hukuk arasındaki bağı tekrar kurarak, hızla değişen toplumlarda hukukun kültürle ne derece uyumlu olduğunu ve kültürlerin hukukun uygulanmasını, oluşumunu ne derece etkilediğini anlamaya çalışmıştır<sup>18</sup>. Bununla beraber çok kültürlülük üzerine yapılan çalışmalar da hukuk ile kültür ilişkisini farklı bir boyutta ele alarak, farklı sosyal grupların sahip olduğu kültürün eşitlik ilkesi çerçevesinde hukuk kuralları tarafından ne kadar tanıdığı üzerinde durmuştur<sup>19</sup>. Hukuk ve kültürün birbiriyle olan ilişkisini hukuksal bir zemine oturtan

---

<sup>13</sup> Ülken, s.8.

<sup>14</sup> Sümer, Neslihan; **Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk**, AÜHFD, C.38 S.1-2, 1998, s.313.

<sup>15</sup> Sümer, s.314.

<sup>16</sup> Yüksel, Murat; **Hukuki Plüralizm**, Beta Yayınları, İstanbul, 2003 s.7

<sup>17</sup> Akçabay, F. Ceren; **Hukukun Kültürle İmtihani (Law's Ordeal with Culture)**, Prof. Dr. Nur Centel'e Armağan, Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmalar Dergisi, C.19, S.2, 2013 s. 1332

<sup>18</sup> Akçabay, s.1332

<sup>19</sup> Akçabay, s.1332

yaklaşımların arasında Almanya’da ortaya çıkan ve savunuculuğunu Savigny’in yaptığı Tarihçi Hukuk Okulu’nun görüşleri önemli bir yer tutmaktadır<sup>20</sup>. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin anlaşılmasında toplum düzeninin sağlanması açısından yazılı kuralların yanı sıra yazılı olmayan kuralların da varlığının kabulü esastır. Bu yazılı olmayan kurallar ise, bize hukukun antropolojik yönünü işaret etmektedir<sup>21</sup>. Hukukun bu yönünü dikkate alırsak, hukukun bir kültür ürünü olduğu gerçeğiyle karşılaşırız<sup>22</sup>. Bunun yanı sıra hukukun antropolojik yönü sebebiyle, hukuk ile kültür arasındaki temel ilişkinin anlaşılması açısından ilkel toplumlarda hukukun gelişim evresinin incelenmesinde yarar vardır<sup>23</sup>.

Genel bir tanımlama ile hukuku bireyler arası anlaşmazlıkları çözen kurallar bütünü olarak ifade edebiliriz. Bireyler arasında meydana gelen ve anlaşmazlığa sebebiyet veren davranışlar belirli kültür öğelerini içinde barındırırlar<sup>24</sup>. Bu sebeple kültür öğelerini barındıran davranışının sonucuna çözüm bulan hukukunda yine bu davranışa teşkil eden kültürden ayrı düşünülmesi getirilecek çözümün eksik ve yanlış olmasına sebebiyet verecektir.

Arsal’ın ifadesiyle hukuk, *‘kavaid şeklinde tebellür etmiş bir medeniyettir’*<sup>25</sup>. Bu tanımın bir sonucu olarak hukukun tarihi ve varoluşu, medeniyetlerin tarihi ve varoluşu ile aynıdır. Bu bakımdan, medeniyet ile oluşan ve gelişimini medeniyete paralel bir şekilde devam ettiren hukuku, medeniyetin temel kaynağı olan kültürden ayrı düşünmek pekte mümkün değildir. Zira hukuk bir toplumda meydana gelen sosyal gelişmeler sonucu ortaya çıkan o toplumun ruhunun ürünüdür<sup>26</sup>. Roma hukukçuları bu durumu *‘nerede toplum varsa orada hukuk, nerede hukuk varsa orada toplum vardır’* vecizesi ile ifade etmektedir. Bu ifade de kendi içinde kültür ve hukuk ilişkisini barındıran bir yaklaşımdır.

<sup>20</sup> Tarihçi Hukuk Okulu hakkında detaylı bilgi için bakınız; Can, Cahit; **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi, (Hukuk Sosyolojisi)** 3. Baskı Ekinoks Yayınları, , Ankara, 2011 s. 188 vd. Bkz: Keyman Selahattin; **Hukuka Giriş**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012 s.210 vd. Bkz: Topçuoğlu, Hamide; **Hukuk Sosyolojisi Dersleri (Sosyoloji Açısından Hukuk)**, 3. Baskı, AÜHF Yayınları, No:174, İstanbul, 1969 s.19 vd.

<sup>21</sup> Sümer, s.313

<sup>22</sup> Sümer, s.313

<sup>23</sup> İlkel toplumlarda hukukun oluşumu ve gelişim çizgisi açısından detaylı bilgi için bakınız; Özcan, M. Tefvik; İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk, (İlkel Toplum) 2. Basım, On iki Levha Yayınları, İstanbul, 2012, s.241 vd. Bkz: Özcan, M. Tefvik; **Hukuk Sosyolojisine Giriş, (Hukuk Sosyolojisi)** On iki Levha Yayınları, İstanbul, 2015 s.193 vd.

<sup>24</sup> Özcan, **Hukuk Sosyolojisi**, s.136

<sup>25</sup> Hafızoğulları Zeki; **Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk Düzeni**, AÜHFD, C.45, S.1 1996, s. 3, Bkz: Köroğlu, Kaya; **Kanun ve Kültür: Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi**, TAAD, Y.5, S.16 Ocak, 2014, s.410

<sup>26</sup> Hafızoğulları, s. 8

Zira onlara göre hukuk ve toplum beraber var olmaktadır. Var olan toplumun bir ürünü olan kültürün hukuktan bağımsız olarak oluşumunu ve gelişimini sürdürmesi mümkün değildir. Bununla beraber Aristo'nun yaşadığı dönem içerisinde köleliğin zorunlu olduğunu<sup>27</sup> belirtmesi de, aslında hukukun toplum kültürü ile şekillenmesinin bir sonucudur. Zira roma hukukunda kölelik hukuki bir kurumdur. Yine Aristo hukuku 'Nomos' olarak ifade eder ki, Nomos'u da belirli bir toplumda ortaya çıkmış ve kabul görmüş davranışların bütünü olarak ifade eder<sup>28</sup>. Aristo başta olmak üzere 16'ncı yüzyıl hukukçuları hukuku adil olan ile ifade etmekte olup, adil olanı ise durmaksızın izlenecek bir değer olarak ele almaktadır<sup>29</sup>. Söz konusu değer, toplumsal düzeni sağlayacak ve birey davranışlarını da olması gerekene yöneltecektir<sup>30</sup>. Çünkü hukukun oluşumunda yetiştiği toplumun değer yargılarını ve kültür öğelerini içinde barındıran<sup>31</sup> bir ruh saklıdır.

Hukuk ve kültür arasındaki ilişkiye yönelik araştırmalar esas itibarıyla hukukun kaynağı üzerinde yoğunlaşmakta ve bu kaynağa verilen cevaplara göre değişmektedir. Hukuku özü itibarıyla bir iradenin ürünü olarak değerlendirirsek, bu irade ya beşeri ya da ilahi bir güce dayanacaktır<sup>32</sup>. Hukukun kaynağının<sup>33</sup> beşeri olması hukukun insan ürünü olmasını doğuracaktır ki bunun bir sonucu olarak yine insan ürünü olan kültür de hukukun gelişim ya da değişiminde rol alacaktır. Bununla beraber kaynağı ilahi olan hukuk anlayışında, bu kültürel etkileri görmek daha zor hatta imkânsız olacaktır. Ancak hukukun kaynağı ilahi olsa da toplumsal düzen açısından ihtiyaç duyulan durumlara insan iradesi ile getirilmiş kurallar uygulanmış, burada yine kültürel öğeler ön planda tutulmuştur<sup>34</sup>. Bununla beraber tamamen ilahi kuralların uygulanması sırasında dahi kültürel öğelerden yararlanılarak hukuki bir takım uygulamalar

---

<sup>27</sup> Can, Cahit; **Türk Hukukunun Kökenleri ve Türk hukuk Devrimi (Türk Hukuku)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 2012, s. 47.

<sup>28</sup> Gurvitch, Georges; (Çev. Topçuoğlu, Hamide), **Hukuk Sosyolojisinin Mübeşşirleri**, AÜHFED, C.7, S.1, 1950, Ankara, s.323.

<sup>29</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s.78.

<sup>30</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s.89.

<sup>31</sup> Nar, Şükrü, Mehmet; Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları, TBB Dergisi, S.108, Eylül-Ekim 2013, s.276.

<sup>32</sup> Hafizoğulları, s. 4-6.

<sup>33</sup> Türk hukukun kaynağı açısından bakınız; Hafizoğulları, s. 14 vd.

<sup>34</sup> Bu konuda detaylı bilgi için bakınız, İnalçık, Halil; **Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, S.13 Ekim 2012, s.163 vd.Bkz: Niyazi, Mehmed; **Türk Devlet Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005 s. 105 vd. Bkz: Köseoğlu, Nevzat; **Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de –İslam'da ve Osmanlı'da Devlet**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 209 vd.



da söz konusu olmuştur<sup>35</sup>. Bu durum Batı'da da hukukun gelişimi incelendiğinde paralellik göstermektedir. Ancak çalışmamız açısından beşeri iradenin sonucu oluşan hukuk dikkate alınacak ve bu hukuktaki kültür izleri ifade edilmeye çalışılacaktır.

Hukuk ile kültür arasındaki ilişkiyi hukuku oluşturan gücün hukuk kurallarının oluşumundaki tutumuna göre de belirlemek mümkündür. Zira hukuku oluşturan güç yasaların ortaya çıkışında toplumda var olan bir kültür kuralını yazılı hukuk kuralı ile destekleyebilir ya da kültür kurallarının hiç değinmediği bir konuda genel, soyut ve objektif bir düzenleme getirebilir<sup>36</sup>. Bu bakış açısı ile toplumsal temeli ilgilendiren yasaların ortaya konulmasında kültürel öğelerin varlığından vazgeçilemeyeceği bir gerçekliktir. Bununla birlikte, kültürel öğelerden uzak olacak düzenlemeler ise, hukukun daha teknik boyutunu oluşturacak kanunlarda ya da kültürel öğelerin yer edinmediği hukuk dallarında ortaya çıkacaktır<sup>37</sup>.

Hukuk ile kültür arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan yazarların düşünceleri göz önüne alındığı zaman üç farklı ilişkiden söz edebiliriz. Bu ilişkilerin farklı şekilde ortaya çıkmasının temel sebebi, hukukun kültürel öğeler ile donatılmış olup olmaması ve kültürel öğelerden ne kadar bağımsız olduğu düşüncesidir<sup>38</sup>. Bu düşünce çerçevesinde kültür ile hukuk arasında ki ilişkiler üç farklı görüş etrafında toplanmaktadır. İlk olarak hukukun kültürün izin verdiği hususta etki alanı olduğu ve kültürün muhafazasını üstlenmiş bir yapısının olduğu yani hukukun daha durağan bir hal aldığı görüşü, ikinci olarak hukuk ile kültürün birbirini etkilediği aralarındaki dinamik ilişkiyi ifade eden görüş ve son olarak ise, hukuku kültürden tamamen bağımsız ele alıp hukukun kültürü etkileyip değiştirdiği görüşüdür<sup>39</sup>. Bu şekilde farklı ilişkilerin de ortaya çıkmasının sebepleri arasında kanaatimizce hukuk kurallarının özelliklerine bağlı olarak geliştirilen yaklaşımların etkisi çok fazladır. Bu yaklaşımları ise, yasaları insan iradesinin bir ürünü olarak gören pozitivistlerin, üstün ve ideal adalet anlayışı benimsemiş olan idealistlerin ve hukuku toplumun bir ürünü olarak görüp bu doğrultuda kültür kurallarının hukuk kuralları ile somutlaştığını ifade eden realistlerin yaklaşımlarıdır<sup>40</sup>. Hukuku ya da yasaları bu görüşlerden herhangi birisiyle tek

---

<sup>35</sup> Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Niyazi, Mehmed; İslam Devlet Felsefesi, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2005, s. 105 vd.

<sup>36</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s. 76.

<sup>37</sup> Örneğin davaya cevap süresinin belirlenmesi gibi yargılamanın usulü boyutunu oluşturacak hukuk kurallarında kültürel herhangi bir ögenin etkisi mümkün olmayacaktır.

<sup>38</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.7.

<sup>39</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.6.

<sup>40</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 150 vd.

başına ifade etmek mümkün değildir. Ancak bir hukuk kuralının toplumsal kabul edilirliliği ancak kültür kuralları ile arasındaki uyum ile mümkün olacaktır.

İlkel ya da gelişmiş her toplumda bireyler arası ilişkileri düzenleyen kurallar, normlar mevcuttur. Bu kuralları iki sınıfta toplamak mümkündür. Birincisi bireyden tamamen bağımsız olarak kendiliğinden gelişen kurallardır ki bunlar toplumsal kültürün içinde oluşan örf, adet, ahlak kuralları yani sosyal normlardır; bir diğeri ise insanın kendi iradesiyle oluşturduğu hukuk kurallarıdır<sup>41</sup>. Sosyal norm olarak ifade ettiğimiz kurallar toplumun kültürünü oluşturmaktadır. Bir toplumun kültürü, bireylerin düşüncede kabul edip eyleme döktüğü, devamlılığı ve tekrarı olan davranışlardır<sup>42</sup>. Çünkü örf, adet ve ahlak, temelinde insan düşüncesinde şekillenir ve daha sonra da insan hareketiyle somut hal alarak kültürü oluşturmaya başlar. Toplumsal hayatı düzenleyen bu sosyal normların ya da kuralların sürekliliğini ya da devamlılığını kültürel sistem ve sistemin içinde yer alan değerler belirler<sup>43</sup>. Bu değerler de gerek hukukta gerekse kültürde “olan” değil “olması gereken değerler” olarak karşımıza çıkar<sup>44</sup>. Bireyler arası davranışların normlara konu olmasıyla bu davranışlar “olması gereken” olarak ifade edilmeye başlanmıştır<sup>45</sup>. Bu kültürel öğeler, yani sosyal normlar bireylerin birbirleriyle yüz yüze kurdukları iletişim ve etkileşim ile oluşmaya başlar<sup>46</sup>. Anılan sebeple sosyal normlar da kültür çevresinde oluşan davranışların “olması gereken” olarak ifade edilmesidir<sup>47</sup>. Bireye belirli bir davranışı yapmayı emreden norm, içinde “olması gerekeni” barındırmadığı sürece etkisini göstermeyecektir<sup>48</sup>. Zira örf – adet de bir kural ya da bir davranış olmanın ötesinde daha geniş bir anlama sahiptir ki, bu anlam olması gerekeni ihtiva etmesini ifade etmektedir<sup>49</sup>.

İlkel toplumların hukuk anlayışına yönelik çalışmalar arasında Malinowski'nin Trobriand Adaları'nda yapmış olduğu saha çalışması ve sonucunda elde ettiği tespitler önem arz etmektedir. Kültürel antropoloji üzerinde çalışan Malinowski, ilkel toplumlar üzerinde yaptığı saha araştırmaları neticesinde, hu-

---

<sup>41</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s.38

<sup>42</sup> Rehbinder, Manfred; **Hukuk Sosyolojisi**, (Çev: İlyas Doğan, Hilal Kafkas) Adalet Yayınevi, Ankara, 2015, s.50

<sup>43</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s. 39.

<sup>44</sup> Rehbinder, s.50.

<sup>45</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s.52.

<sup>46</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s. 41. Sosyal normların oluşum süreci için bakınız: Özcan, İlkel Hukuk, s.41 vd.

<sup>47</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s. 58, Bkz: Rehbinder, s.17.

<sup>48</sup> Özcan, İlkel Hukuk, s. 66.

<sup>49</sup> Rehbinder, s.17.

kuk kurallarının tanımında kuralın toplumdaki rolünün esas alınması gerektiğini ve bu kuralların toplumsal hayatta uygulamasının da ancak kültürel öğelerin öne çıkarılmasıyla mümkün olacağını ifade etmiştir<sup>50</sup>. Her toplulukta bireyin bir başka bireyin belirli koşullar altında nasıl davranacağını öngörmesine olanak sağlayacak ve bununla beraber kendi davranışının da nasıl anlaşılacağını belirleyebileceği, o toplumun bireyleri tarafından kabul edilmiş alışkanlık ve geleneklere bağlı gelişmiş bir takım kurallar vardır<sup>51</sup>. Bu kurallar yasa yapacak bir iradenin mevcut olmadığı ilkel toplumlarda daha belirgin bir halde ortaya çıkmış olsa da, modern toplumlarda da hala varlığını sürdürmektedir<sup>52</sup>. Ancak kültürel öğeler modern toplumlarda yasa koyucu iradenin tanıdığı ve kanunların atfı yaptığı ölçüde var olabilmektedir<sup>53</sup>. Diğer bir deyişle, modern toplumlarda kültürel öğelerin hukuki nitelik kazanması hukuku yapan ya da uygulayan makamların, yani mahkeme ve hâkimlerin onayına bağlıdır<sup>54</sup>.

İnsanın bir grup ya da daha genel bir ifadeyle toplum içinde yaşaması sayesinde insani değer kazanması, insanları en eski zamanlardan beri bir arada yaşama zorunluluğuna itmiştir<sup>55</sup>. Bu zorunluluk sadece modern toplumlarda değil, ilkel toplumlarda da düzenin güvence altına alınmasını sosyal yaşamın devamlılığı açısından mecbur hale getirmiştir<sup>56</sup>. Bu güvence ilkel toplumlarda kültürel denetim mekanizmaları (örf, adet, gelenek gibi) ile sağlanırken modern toplumlarda daha çok hukuk kuralları ile sağlanmıştır. Ancak ilkel toplumlarda düzenin sağlanması için öngörülen kurallar topluluğun geçim kaynağına ve yaşadıkları coğrafyanın etkilerine göre değişmiştir<sup>57</sup>. Bu değişimlerin temelinde muhakkak ki o topluluğun gelenek ve alışkanlıklarının belirtilen etmenlere göre şekillenmesi yatmaktadır. İkel toplumdan modern topluma geçiş ile birlikte bu kontrol mekanizmalarının yerini yine bunları temel alan yazılı hukuk kuralları almaya başlamıştır.

Hukuk kendi içinde bir kültür oluşturmasının yanı sıra, aynı zamanda bir

---

<sup>50</sup> Roberts, Simon; (Çeviren, Koca, A.Erkan) **Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş**, Birleşik Yayınları, 2010, Ankara s.26.

<sup>51</sup> Simon; s. 23.

<sup>52</sup> Keyman, **Hukuka Giriş**, s.85.

<sup>53</sup> Keyman, **Hukuka Giriş**, s.88.

<sup>54</sup> Rehbinder, s.61. Bu hususta Yargıtay CD'nin yerleşmiş birçok içtihadı, eylem ya da davranışın TCK'da düzenlenen hakaret suçunu oluşturup oluşturmadığı hususunun belirlenmesinde toplumun kültür algısının göz önünde tutulması gerektiğini belirtmiştir. Örnek, Yargıtay 15. CD 1.11.2015 tarih ve 2015/8256 E, 2015/31162 K ilamı.

<sup>55</sup> Keyman, **Hukuka Giriş**, s.21.

<sup>56</sup> Simon; s. 23.

<sup>57</sup> Grupların ya da toplulukların geçim kaynağı tarım ise kabule edilen kurallar farklı avcılık ise farklıdır. Bu konuda bakınız; Simon, s.77 vd.

kültür nesnesidir. Başka bir ifadeyle kültürel öğeler hukuka meşrutiyet vermekte ve hukukun şekillenip gelişmesine de dayanak teşkil etmektedir<sup>58</sup>. Zira hukuk belirli bir zaman diliminde ortaya çıkan bir kültür olgusudur<sup>59</sup>. Bu sebeple hukuk kurallarının tarihsel oluşum süreci içerisinde kültürel öğelerin etkisi çok fazladır<sup>60</sup>. Var olan bu etki sayesinde ise hukuk toplum bakımından kabul edilir ve istenir bir hal almaktadır<sup>61</sup>. Hukuk kurallarının kültürel boyutunu görmezden gelmek, onların sadece yazıda kaldığının kabulü anlamına gelecektir ki bu da hukukun toplum ve birey nezdindeki etkililiğini ve kabul edilirliliğini güçleştirecektir. Yani hukuku sadece yazılı yasalar ya da mahkeme kararlarından ibaret görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sebeple toplum düzenin sağlanması açısından yaşayan hukukun (kültürün) göz önüne alınması gerekir<sup>62</sup>. Çünkü her kültürel davranışın bir hukuki yanı olduğu gibi her hukuki olayın da bir kültürel boyutu vardır. Bu boyut hukuk ve kültürün etkileşimini sağlamakta, bu etkileşim hukukun kültürün oluşumuna verdiği destekte, kültürün ise hukukun şekillenmesi ve gelişmesine verdiği destekte açıkça görülmektedir<sup>63</sup>. Ayrıca hukuku içerdiği değerlerden soyut olacak şekilde, sadece uyumsuzlukların çözümüne yönelik yazılı maddeler olarak görmek, kuralı oluşturanların kişisel menfaat ya da yaklaşımları doğrultusunda kurala farklı anlamlar yüklemesine sebep olacaktır<sup>64</sup>. Bu da hukukun genelliğini zedeleyecektir. Hukuk ortak bir paydayı, toplumsal ortak bir değeri ifade etmektedir<sup>65</sup>. İşte bu payda ve değerler toplumun kendi eliyle oluşturduğu kültürel öğelerdir. Bu sebepledir ki hukukun kökeninden kültürü ayrı tutmak ya da hukuku kültürden tamamen ayrı düşünmek de onu üstünlerin hukuku haline getirecektir. Kaldı ki insanın geleneksel toplumdaki modern yaşama geçtiği esas alınır ise kültür ve öğelerine bağlı kurallar mevcut yazılı kuralların yani pozitif hukukun temelini teşkil edecektir<sup>66</sup>.

---

<sup>58</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.5.

<sup>59</sup> Balkır, Z. Gönül; **Hukuk ve Adalet Estetiği Üzerine Bir Deneme**, HFSA, 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012, s.52.

<sup>60</sup> Balkır, s.52.

<sup>61</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.5.

<sup>62</sup> Rehbinder, s.3.

<sup>63</sup> Anayasa Mahkemesinin 18.02.1971 tarih 1970/22 E, 1971/20 K sayılı ilamında '*...Aslında toplum ve Devlet yaşantısında bir hukukî kurumun o toplumun ve Devletin yapı ve kuruluşuna uygun düşer nitelikte çeşitli biçimlerde düzenlenmesi olanağı ve dolayısıyla olasılığı vardır.*' ibaresine yer verilmiştir. Bu ibareden anlaşılacağı üzere toplumda oluşacak hukuki bir kurumun toplumun yapısına da uygun olması gerekliliği belirtilmiştir.

<sup>64</sup> Can, Cahit; **Hukuk Sosyolojisi**, s. 93.

<sup>65</sup> Can, Cahit; **Hukuk Sosyolojisi**, s. 93.

<sup>66</sup> Nar, s.289.

Hukuk bireyler arası anlaşmazlıklara bir çözüm getirmesi açısından bir sosyal olay durumundadır. Hukuk kurallarının ortaya çıkışı da en basit tabiri ile bireyin toplumsal hayatı düzenleme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Hukukun sosyal bir olay olması hukuka sosyolojik açıdan bakılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda hukuk kurallarının kültür gibi ait olduğu çevrenin gerekliliğini içinde barındırması esastır<sup>67</sup>. Yine hukukun toplumsal problemlere çözüm bulması ancak toplumun iradesini yansıttığı ölçüde mümkün olur<sup>68</sup>. Bu durumu sağlayabilmesi için de toplumun iradesinin yaşayan şekli olan kültürü göz önüne alması gerekir. Kaldı ki sürekli bir değişim etkisinde olan toplumu statik kurallar ile düzenlemenin mümkün olamaması sebebiyle hukukun kendisini yenilemesi gerekmektedir. Toplumun değişimi ekonomik, siyasi ve kültürel boyutlarıyla düşünüldüğü zaman, buna ayak uydurmaya çalışan hukuk da bu alanlarda her gün yeni bir uygulama getirmek zorunda kalmış ve bu zorunluluğun bir sonucu olarak neredeyse her gün yeni bir kanun ortaya çıkmıştır. Kanunlaşmanın bu kadar artması da hukukun giderek özel bir bilgi ve eğitim ile öğrenilebilir hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Tüm bunların bir sonucu olarak toplumdaki birey Barna Horvath'ın tarifi ile "*Hukuktan bihaber olan uyurgezer*" konumuna gelmiştir<sup>69</sup>. Hızlı bir şekilde artan kanunlaşma sürecini takip edemeyecek olan bireyin, kanunları bilmemesini bir mazeret olarak görmemek de adil bir yaklaşım olmayacaktır. Bu adaletsizliğe bir çözüm yolu bulmanın temel yolu da toplumun temel kurumlarını düzenleyen yasaların kültür temelli ya da kültürel öğelerden yararlanılarak oluşması ile mümkün olur. Çünkü kültür ne kadar hızlı değişirse değişsin birey bu değişime hukuk kurallarının değişimine göre daha kolay uyum sağlayıp, değişimi daha kolay anlayabilir. Ayrıca anılan şekilde ortaya konacak hukuk, toplumda daha çabuk ve kolay meşru bir zemin bulur<sup>70</sup>. Aynı zamanda, toplumdaki bireylerin hukuk adına benzer değerlendirmelere sahip olmasını sağlar<sup>71</sup>. Bu şekilde oluşturulan hukuk aynı zamanda toplumsal bir unsur<sup>72</sup> olacaktır. Çünkü hukuku yetiştirdiği toplumun kültüründen soyutlayarak oluşturmak ya da değiştirmek hukukun toplumsal bir unsur olmasını göz ardı etmek olur.

Ehrlich, hukukun içinde yetiştiği toplumsal olaylardan uzak olamayacağını ve hukukun içerik ve şekil bakımından toplumun yapısına göre olması gerekti-

---

<sup>67</sup> Önkal, Güncel, Sılı, Ayşegül; **Yasaların Toplumsal Kökeni: İthal Dayatmacılık/Yerel Pratikler**, HFSA 24. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2012, s.174.

<sup>68</sup> Ö. Güncel, S. Ayşegül, s.175.

<sup>69</sup> Rehbinder, s.186.

<sup>70</sup> Rehbinder, s.172.

<sup>71</sup> Rehbinder, s.186.

<sup>72</sup> Topçuoğlu, s.128.

ğini ifade etmiştir<sup>73</sup>. Hukuk geçerliliğini ve otoritesini doğduğu toplumdan alır. Bu bağlamda hukuku toplumsal sistemden farklı düşünmek mümkün değildir. Çünkü hukuk kültürel olarak toplumdan farklı değildir<sup>74</sup>. Bu sebeple hukuk, toplumsal gelişmenin ve değişimin herhangi bir düzeyine uyum sağlamakta herhangi bir zorlukla karşılaşmayacaktır<sup>75</sup>. Toplumda meydana gelen bu değişiklik o toplumun kültürel yapılarının da değişmesine sebebiyet verecek ve kültürel bu değişim de hukuku etkileyecektir. Tarihsel süreç içerisinde toplumların kabile sisteminden devletleşmeye geçmesi ya da ekonomik olarak farklı bir sisteme geçişi o toplumun kültürel öğelerinin değişmesine sebebiyet vermiş ve bunun bir sonucu olarak da hukuk değişime ve gelişime uğramıştır.

Kültürün hukuka yön vermesi hususunda toplumların gelişim ve değişim süreçlerinin de göz önünde bulundurulması gerekir. Zira hukuk toplumsal değişimler karşısında kayıtsız kalmamış ve bu gelişmeler ışığında şekillenmiştir. Toplumsal değişimler, bireylerin ve toplumun kültüründe var olan değişimler ya da ekonomik gelişmeler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Hukuku da bu değişimlerin dışında tutmak mümkün değildir. Çünkü hukuk da toplumsal yani kültürel bir yapıdır. Örneğin ilkel toplumdan modern topluma doğru geçişin tarihsel süreci incelendiği zaman, toplumların mülkiyet hukukuna atfettiği önem de giderek farklılaşmış ve gelişmiştir. Bu gelişimin temelinde ise, ilkel toplumdan modern topluma geçiş sağlayan bireyin ve toplumun kültürel olarak kabullenmiş olduğu öğelerin değişmesi vardır. İkel toplumlarda kültür açısından temeli teşkil eden aile, klan gibi gruplar olduğu için mülkiyet hakkı bunlara tanınırken, modern toplumda bireyin kültürel bir öğe olarak daha çok ön plana çıkması bireyin mülkiyet hakkının giderek artmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu hak yine kültürün bir sonucu olarak modern toplumlarda dahi sınırsız olarak kullanılamamaktadır.

Hukukun amacını adaleti sağlamak olarak değerlendirecek olursak, yürürlükteki kanunların adil olması bu amacın sağlanması için temel etkindir. Burada pozitivistlerin ileri sürdüğü adalet için kanuna uyulmasının yeterli olduğu düşüncesi, adaleti sağlayıcı nitelikte değildir<sup>76</sup>. Anılan sebeple pozitif hukukun adillliğini ölçecek kıstasların varlığının gerekliliği esas olup bu gereklilik nok-

---

<sup>73</sup> Koch, Klaus-Friedrich, (Çev. Özcan, M. Tevfik), **Hukuk ve Antropoloji**, İÜHFM, C.54, S.1-4, 1991-1994, s. 438.

<sup>74</sup> Freidman, M. Lawrance; (Çev. Özcan, M. Tevfik), **Hukuk Kültürü ve Toplumsal Gelişme**, İÜSBFG, S.14 Ocak, 1996 s.31.

<sup>75</sup> Freidman, s.31.

<sup>76</sup> Akıl, Abdülkadir; **Hukukun Genel İlkeleri ve Hukukun Gelişimine Etkisi**, EÜHFD, C.7, S.3-4 s.396.

tasında yazarlar arasında farklı düşünceler<sup>77</sup> olsa da kanaatimizce bu kıstas pozitif hukukun ürünü olan kanunların kültür öğeleri ile ne kadar ilişkili olduğuna bağlıdır. Adalet bireyin iç dünyası ile ilgili içselleştirilmiş bir kavramdır ve içselleştirilmiş bu duygu da ancak bireyin içinde şekillendiği kültür tarafından oluşturulur<sup>78</sup>.

Modern topluma geçişle birlikte giderek daha karmaşık bir hal alan sosyal yaşam, içindeki hareketliliği ve farklılaştırmayı da giderek arttırmıştır<sup>79</sup>. Bu durum geleneğe dayalı kültürel ilişkilerin ve etkileşimlerin giderek azalmasına sebebiyet vermiştir. Bu azalma bireyin toplum içinde yalnızlığını ve amaçsızlığını ortaya çıkarmış ve toplumsal düzenin sağlanmasına farkına varılmadan bir engel olmuştur. C. Wright Mills, bireyde meydana gelen bu değişimi *“Kitle toplumunda yaşamak, bireylere güvensizlik ve güçsüzlük aşulamakta; bireyi nedenini, niçinini tam anlayamadığı bir huzursuzluğa itmekte, dayanışma içinde bulunan gruplar kurma olanağından yoksun kılmakta; sıkı ve belirli grup ölçülerinin oluşmasını önlemektedir. Kendi öz benliğinden gelen hiçbir amacı, ereği olmadan yaşadığı bu hayat, sonunda, bireyin hiçbir şeye istek, heyecan ve ilgi duymamasına yol açmaktadır”*<sup>80</sup> diyerek ifade etmiştir. L. Lipson ise modern toplumun bu şeklinin kültürel açıdan izahını, modernleşmenin ahlaki değerler üzerinde ki etkisini esas alarak ifade etmiştir. Lipson’a göre *“Yeni ahlaki uyarını, ne krallarla imparatorlarla, ne papazlarla, ne de kardinallerle aşıladı. Öncüler, yürürlükte olan sistemin acımasız adaletsizliklerine tepki gösteren, iyi eğitim görmüş, vicdanlı kadın ve erkekler arasından çıktı. İlerleme Çağının kaynaklarının hemen tamamı, toplumun var olan kurumlarının dışından doğdu. Çünkü devlet ve kilise idaresi, reforma gereksinimi olan iktidar çemberinin merkezindeydi. Daha sonra bunlar da kaçınılmaza boyun eğdi; fakat başlangıçta devlet ve kilise liderleri değişime karşı koymuştu. Ahlaki girişimler, normalde özel kişilerin değişen bilincinden kaynaklanmaktadır, memurların katkısı nadiren görülür, çünkü onların yüksek ilkelerle duyduğu saygı, genellikle hizmet etikleri kurumun istekleri nedeniyle feda edilir ve kendi ayrıcalıklarını korumak adına kokuşur”*<sup>81</sup>.

Görüldüğü üzere her iki yazar da modern toplumda oluşan hareketliliğin

---

<sup>77</sup> Akıl, s.396.

<sup>78</sup> Fikentscher, Wolfgang; (Çev. Berrak Burçin DİLAVER), **Adalet Duygusu ve Kültürel Adalet Kavramı Hukuk ve Antropolojiden Görüşler**, HFSA 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2012, İstanbul, s.181

<sup>79</sup> Yüksel, Mehmet; **Modernleşme Bağlamında Hukuk ve Etik İlişisine Sosyolojik Bir Bakış, (Modernleşme)**AÜSBFD, C.57, S.1-2, 2002, s.185.

<sup>80</sup> Yüksel, **Modernleşme**, s.187.

<sup>81</sup> Yüksel, **Modernleşme**, s.189.

olumsuz etkilerini açıkça ifade etmiştir. Bu olumsuzluğun temelinde bireyin kanunlaşan düzende adalet duygusunu sadece kanunların egemenliğine bırakıp kanunların çizdiği çerçevede toplumsal düzenin varlığını kabulü yatmaktadır. Gerek bireyin gerekse toplumun bu olumsuzluklardan en az seviyede etkilenmesi için hukukun kültürel öğeler ile iç içe olması gerekir ki adalet ve düzenin sadece yazılı kuralların boyunduruğu altında olmadığı anlaşılabilir. Bu iç içe olma sayesinde hukuk “yaşadığı toplumun oluşturduğu bir gerçeklik<sup>82</sup>” halini alacaktır. Bu gerçeklik sayesinde hukuk toplumun değer yargılarını da içinde barındıracak ve gerek bireyi gerekse toplumu olumsuz etkilerden korumuş olacaktır.

Her kültür kuralının hukuka kolaylık sağladığını ya da hukuka temel teşkil ettiğini söylemek zordur. Bazı durumlarda kültürel tutum bir yasanın uygulanmasını kolaylaştırırken bazen de zorlaştırmaktadır. Örneğin ABD’de gelir vergisini toplamak İtalya’ya göre daha kolay olup bunun temel sebebi de vergiye iki milletin bakış açısındaki kültürel farklılıklar, başka bir ifadeyle kamunun tepkisindeki farklılıklardır<sup>83</sup>. Bunun gibi, ABD’de halkın bir kısmı fuhuş yasalarını benimsemez, diğer bir kısmı ise bu yasaların uygulamaya değer olmadığını ifade eder, halkın söz konusu yasalara bu şekilde tepki vermesinin altında yatan gerçeklik ise, kültürel olarak cinsel davranışa atfedilen özgürlüktür<sup>84</sup>.

Kültürel öğeler her ne kadar ülkemiz hukuk sisteminde tamamen bir hukuk kuralı gibi kabul görmese de, diğer bazı ülkelerde hukuk kuralları gibi kabul görmüştür<sup>85</sup>. Kültür, “Common Law” hukuk sisteminin hâkim olduğu ABD ve İngiltere gibi ülkelerde, özellikle ceza ve aile hukukuna ilişkin davalarda savunma kapsamında kullanılmış ve mahkemelerce kabul görmüştür. Bu kabulün altında yatan gerçeklik ise, adalet duygusunun varlığıdır. Örneğin, İngiltere’de çocuklarının yüzünü jilet ile kazıyarak fiziksel zarar verme suçu ile yargılanan Adesanya mahkemedeki savunmasında; yaptığı davranışın kültürel bir gereklilik olduğunu, çocuklarının yüzüne kabilesi olan Yoruba’nın sembolünü çizmesinin çocuklarına kimlik kazandığını belirtmiştir ve anılan yargılama sonucu mahkeme bu kültürel savunmayı dikkate alarak Adesanya’nın tahliyesine karar vermiştir<sup>86</sup>. ABD’nin Kaliforniya eyaletinde bir kadını zorla kaçırıp tecavüz etmekle suçlanan Kong Moua ise savunmasında, bu eylemin üyesi olduğu

---

<sup>82</sup> Keyman, **Hukuka Giriş**, s. 66.

<sup>83</sup> Freidman, s, 34.

<sup>84</sup> Freidman, s.35.

<sup>85</sup> Ortadoğu ülkeleri, Afrika ülkeleri ve İngiltere örf-adet kurallarının ya da din kurallarının kabul yasa olarak kabul edilirliliği açısından örnek olarak verilebilir.

<sup>86</sup> Köroğlu, s.417.



Hmong kabilesinin kültüründe kabul gören bir evlilik geleneği olduğunu ifade etmiş, mahkeme de bu savunmayı dikkate alarak Kong hakkında kaçırma ve tecavüz suçlamalarını düşürerek daha az cezayı gerektiren başkaca bir cezaya hükmetmiştir<sup>87</sup>. Mahkemelerin bu ve benzeri olaylarda kültürel savunmayı kabul etmesinin altında yatan sebep, adalet duygusunun etkinliği ile toplumsal açıdan hukuka olan güvenin ve bağlılık duygusunun güçlendirilmesi ile kültür baskısıyla suç işleyen kişi ile böyle bir baskı olmadan kendi iradesi ile suç işleyen kişinin aynı değerlendirmeye tabi tutulmaması gerekliliğidir<sup>88</sup>. Bununla beraber devlet bazı durumlarda toplumda var olan hukuki çoğulculuğu ortadan kaldırmak ve hukuk birliğini güvence altına almak için kültür öğelerinin hukuk sistemi içinde kabulünü öngörebilir. Bu durumda da kültür bir şekilde hukuku etkilemiş ve değişimine sebebiyet vermiş olur<sup>89</sup>.

Modern toplumun gelişimini bu gelişime öncülük yapan ülkelerin diğer ülkelere sundukları insan hakları düşüncesiyle kültür ve hukuk arasındaki ilişkiyi bağdaştırmak ve böylece bir sonuca ulaşmak doğru bir bakış açısı olmayacaktır. Bu pencereden olaylara baktığımız zaman kadınların Afrika'da sünnnet ettirilmesini ya da Arabistan'da araba kullanma haklarının olmayışını anlamamız zor, hatta imkânsız olacaktır. Zira her iki durum da insan hakları kapsamında kabul edilmesi mümkün olmayan durumlardır. Başka bir açıdan ise, her ikisi de o toplumlar açısından genel geçer ve birey tarafından kabul edilmiş bir kuralı karşılamaktadır. Bireyin kültürel açıdan kabul ettiği ve genel olarak rahatsızlık duymadığı bir kuralı başkaca bir otoriteyle yok saymaya çalışmak toplumdaki huzuru ve düzeni de etkileyecektir. Ancak kültürün zaman içerisinde uğrayacağı değişimlerle olması gerekene yönelik atacağı adımlar bu kuralların da değişmesine sebebiyet verecektir.

Yasa koyucu (devlet, parlamento, yargıç vb.) tarafından ortaya konulan hukuk kuralları bazen ya hiç uygulanmıyor ya da eksik uygulanıyor olabilir<sup>90</sup>. Bunun temel sebebi ise yasallaştırılan kural ile gelinen noktada toplumun uğradığı kültürel değişimin örtüşmemesidir. Bu sebeple yasa koyucunun toplumsal değişimleri göz önüne alarak toplumda ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara

---

<sup>87</sup> Köroğlu, s.417.

<sup>88</sup> Köroğlu, s.418.

<sup>89</sup> Bu duruma Avustralya'nın Aborjin kültürünü belirli kıstaslar altında tanıması örnek gösterilebilir. Bkz: Özdemir, Nadire; **Hukuki Çoğulluk Kavramı ve Görünümleri: "Roman Hukuku" ve "Aborjin Hukuku"** HFSA 26. Kitap İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014, s.368 vd. Hukuki çoğulculuk kavramı için bakınız: Özdemir, 363 vd. Bkz: Örucü, Esin; **Hukuk Sosyo – Kültürle Karşılaşınca: Kültürel Çoğulculuk, Hukuksal Çoğulculuk ve Pragmatizm**, İÜHFĐ Prof. Dr. İlhan ÖZAY'a Armağan, C.69, S.1-2, İstanbul, 2011.

<sup>90</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 148.

cevap vermesi gerekmektedir. Bu da ancak toplumsal değişmelerin kültür öğeleri çerçevesinde denetlenmesiyle mümkün olur. Örneğin Amerikan hukukçu Herma Kay'ın Amerikan toplumundaki akrabalık ilişkileri çerçevesinde gayri-meşru ilişkiden olan çocukların meşru hale getirilmesi üzerinde yapmış olduğu sosyolojik çalışmada, Kaliforniya mahkemelerinin deneyim yoluyla elde ettiği bulgular ile mevcut aile yapısının biyolojik tanımını daha da geliştirdiğini gözlemiştir<sup>91</sup>. Bu gözlemin sonucunda elde edilen bulgular, kanaatimizce, bölgede mevcut olan toplumsal değişime mahkemelerin de kararlarında yer vererek hukuki ve kültürel bir kurum olan ailenin yeni ve daha geniş bir tanımının yassallaşmasının göstergesi durumundadır. Kültürün oluşumunda nesnel değerlere uygunluğun sağlanması hususunda hukuk düzenine de yükümlülükler düşmektedir. Bu yükümlülük ise, bireyin akla uygun eylemler ile genel insani davranış ve değerleri edinmesini sağlamak ve bireyi olması gereken davranışa yönlendirmektir. Anılan sebeple toplumda var olan her kültürel kuralın hukuk kuralına temel teşkil etmesini ya da etkilemesini beklemek mümkün değildir.

Kültür ile hukuk arasındaki ilişkinin bu denli kuvvetli ve vazgeçilmez olması, ikisinin de insan düşüncesinin ve duygusunun bir ürünü olmasından kaynaklanmaktadır. Zira hukuk kurallarının temelinde mantıktan ziyade duygular vardır<sup>92</sup>. Aralarındaki bu bağ göz önüne alındığı zaman toplumun bir ürünü olan kurumları düzenleyen kanunların, örneğin evlilik müessesesi gibi, kültürel öğelerden uzak olması toplumda beklenemeyecek tepkilere ve karşı çıkışlara sebebiyet verecektir<sup>93</sup>. İşte bu tepkilerle karşılaşmak istemeyen modern toplumlar dahi hukukun toplumsal ve sosyal yanını araştırmakta ve bu araştırmaların sonucunu kanunlaştırma safhasında kullanmaktadır. Örneğin Paris Hukuk Fakültesi bünyesinde 1969 yılında kurulan bir laboratuvar toplumun kurumsal ve normatif değişmelerini araştırmaktadır<sup>94</sup>. Daha sonraları Hukuk Sosyoloji Laboratuvarına dönen bu merkez birçok çalışmasını da Fransa Adalet Bakanlığı ile ortaklaşa yürütmüştür. Söz konusu çalışmalar daha çok ceza ve aile hukukuna yönelik yapılmıştır<sup>95</sup>. Bu araştırmalar kapsamlı bir biçimde ele alındığı zaman toplumun kültürel alışkanlıklarındaki değişimin gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalar ile insanların evlenme, evlat edinme, boşanma gibi konulardaki kararlarının sebep sonuç ilişkisi değerlendirilmekte ve gelecekte bu konularda yapılacak kanunlaştırmalarda bir etken olarak kul-

---

<sup>91</sup> Koch, s. 445.

<sup>92</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s.117.

<sup>93</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s.155.

<sup>94</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 247.

<sup>95</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 247.

lanılmaktadır. Yine Fransa'da hukuk alanını ilgilendiren meslekleri düzenleyen yasanın hazırlanması sırasında avukat, müşavir, uzman vb. kişilerle anketler yapılmış ve anket sonucuna göre yasa tasarısı şekillendirilmiştir<sup>96</sup>. Yapılan bu anketlere verilen cevaplar muhakkak ki o mesleğin kültüründen çıkmaktadır. Nitekim Amerikan realist kuramcılarında Karl Lewellyn'nin kültür ve hukuk ilişkisi üzerine görüşlerinin bir kısmını, hukuku meslek olarak yapan kişilerin sahip olduğu meslek kültürü etkilemiştir<sup>97</sup>. Yine Fransa Medeni Kanununda 1965 yılında yapılan değişiklik de toplumda yapılan anket sonuçlarına göre olmuştur<sup>98</sup>.

Kültür sadece hukukun oluşumuna değil, aynı zamanda oluşan hukuk ile ortaya çıkan hukuk sistemlerine de etki etmiştir. Toplumların kültürel yapılarının benzerliği, benzer hukuk kurallarının ve kurumlarının doğmasına sebep olmuştur<sup>99</sup>. Zira tüm hukuk sistemleri tarihsel ve sosyal koşulların bir araya gelmesi sonucu oluşmuş ve modern kanunlaşma aşamasına gelmeden önce bu hususlar da tespit edilmiştir<sup>100</sup>. Hukuk sistemlerinin değişiminde ve gelişiminde muhakkak ki dış etkilerin belirtisi bulunur<sup>101</sup>. Ancak hukuk sistemlerinin gelişiminin temelinde beslendiği ülke hukuklarının kendi toplumunun toplumsal dinamikleri vardır.

Büyük hukuk aileleri dahi kültürün bir noktasını kendilerine kaynak teşkil etmeye mecbur iken, ulusal hukukun kültürden bağımsız olabileceği düşüncesi eksik ve yetersiz kalmaktadır. Örneğin, Roma ve Cermen halklarının bir araya gelmesiyle oluşan yeni toplumun kültür yapısının ihtiyaç ve problemlere cevap verememesi sebebiyle Roma hukukunu özümseyememesi sonucunda, topluma egemen olan hukuk Cermen hukuku olmuştur<sup>102</sup>. Görüldüğü üzere tarihin en eski ve en önemli hukuk düzenlemelerinden olan Roma Hukuku dahi kültürden etkilenmiş ve kültürel değişime ayak uyduramaması sebebiyle toplumdaki etkinliği azalmıştır.

Kültürün hukuk üzerindeki bu etkisi zaman içerisinde literatüre de yeni bir kavram kazandırmıştır. Bu kavram birçok yazar tarafından "*hukuk kültürü*" olarak ifade edilmiş ve zamanla da kabul görmüştür. Kültürün hızlı bir şekilde değişmesi hukuka da etki ederek günümüz modern toplumlarında hukukun

---

<sup>96</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 253

<sup>97</sup> Akçabay, s. 1331.

<sup>98</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 254.

<sup>99</sup> Can, **Türk Hukuku**, s.95.

<sup>100</sup> Can, **Türk Hukuku** s.135.

<sup>101</sup> Akıl, s.388.

<sup>102</sup> Can, **Türk Hukuku**, s.110 vd.

bir sosyal kurum niteliğini haiz olması ve toplumsal yaşamın düzenleme aracı olması sebebiyle diğer toplumsal kontrol mekanizmalarından ayrı bir hal almasına neden olmuştur. Aslında hukuk bu kültürel değişime destek sağlayarak kendi içinde bir hukuk kültürünün oluşmasına sebebiyet vermiştir<sup>103</sup>.

Batı tipi hukuk sadece kurallar ve kurumlar sistematığı değil, aynı zamanda kültürel bir gerçekliktir; çünkü oluşumunda ve gelişiminde kültürel öğeler, sosyal gelenekler ve inançlar rol oynamıştır<sup>104</sup>. Buna bağlı olarak hukuk kültürü kavramı “*Common Law*” hukuk sistemi içinde yakın bir geçmişe sahip iken, Kıta Avrupasında ise daha eski bir geçmişe vardır<sup>105</sup>.

Hukuk kültürü kavramını toplumun ya da kültürün hukukî yanlarının sistemli bir şekilde düzenlenmesi olarak ifade edebiliriz<sup>106</sup>. Hukuk kültürü, hukukla ilişkili değerler ve tutumların tamamı olduğu için, bireyin neden ve ne zaman hukuka ihtiyaç duyduğunu tespit eder<sup>107</sup>. Hukuk kültürü, içinde yetiştiği toplumun yaşam koşullarını ve yaşam tarzını belirlemektedir ve bu sebeple de o ülkenin medeniyet tarihinden doğup gelişmek zorundadır<sup>108</sup>. Hukuk kültürü açısından hukuk kavramı bir kurallar bütününden daha fazlası olarak düşünülüp, ait olduğu toplumun kültürünün bir görünüm şekli olarak değerlendirilebilir ve bu bağlamda hukuk düzenlerinin sınıflandırılması da bir nevi kültürleri ayırt etme özelliğine sahip olur<sup>109</sup>.

Hukuk kültürü kavramının anlaşılması açısından Lawrence M. Freidman ve R. Cotterrell’in görüşlerinin karşılıklı olarak değerlendirilmesinde fayda vardır. Freidman’a göre hukuk kültürü, toplumdaki bireyin hukuk ve kurumları üzerindeki bilgisini ifade eder<sup>110</sup>. Bu bilgi ile hukuk ve hukuk sistemi hakkındaki düşüncelerin açıklandığını belirtir<sup>111</sup> Freidman hukuk kültürünü ikili bir ayrımla ele alır. Bu ayrımlar kendi içinde farklı değer yargıları taşır. Toplumun ve bireyin hukuka yönelik bilgisine genel hukuk kültürü, hukuku meslek olarak icra edenlerin hukuka ilişkin tutumlarını da içsel hukuk kültürü olarak ifade eder<sup>112</sup>. Böyle bir ayrıma gitmesinin temelinde hukuk kültürünün açıklayıcı bir özelliğe

---

<sup>103</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.4.

<sup>104</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.10.

<sup>105</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.10.

<sup>106</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.5.

<sup>107</sup> Freidman, s.30.

<sup>108</sup> Yüksel, Murat; **Hukuk Kültürü, (Hukuk)EÜHFD**, C.7, S.1-2, Haziran, 2003 s.287.

<sup>109</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.9.

<sup>110</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.12, Bkz: Yüksel, Mehmet; **Modern Toplumda Hukuk Kültürü, (Modern Toplum) Yaşar Üniversitesi Dergisi**, C.8 S. Özel (Sürelî Elektronik Dergi) s.3242.

<sup>111</sup> Yüksel, **Hukuk**, s.287.

<sup>112</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü**, s.14.

sahip olduğunun kabulü gelir<sup>113</sup>. R. Cotterrell ise bu yaklaşımı eleştirip kabul etmemektedir. Cotterrell, Freidman'dan farklı olarak hukuk kültürü kavramının, sosyoloji biliminin kurumsal bir yanını teşkil etmeyeceğini ve bu sebeple bilimsel işlev mahiyetinde olmadığını, daha ziyade sanatsal bir özellik olduğunu ifade etmiştir<sup>114</sup>.

Ancak kanaatimizce sadece hukuk kültürü kavramıyla hukuk sistemlerini değerlendirmek ve açıklamak yerinde olmaz. Çünkü hukukî sınıflandırma hukuk kültürü anlayışından ziyade siyasi ve ülkesel özelliklere göre şekillenmektedir<sup>115</sup>. Bununla birlikte, hukuk sistemlerinin oluşumuna kaynak teşkil eden ülkelerin de kendi kültürel yapılarının oluşturduğu milli hukukları vardır ve bunları sadece hukuk kültürü kavramı ile izah etmek mümkün değildir. Anılan hususlardan yola çıkarak farklı hukuk sistemlerinin karşılaştırılması veya ayrımının tam ve anlaşılır bir şekilde yapılabilmesi, oluşturdukları hukuk düzenlerini ve kültürlerini daha geniş bir toplumsal kültür algısına ya da anlayışına yerleştirilmekle mümkün olacaktır<sup>116</sup>. Bu anlayışı bir zaman dilimine sığdırmak da mümkün değildir. Çünkü hukuk sistemleri tarihsel değişimlere göre sınıflandırılmıştır<sup>117</sup>. Bu tarihsel değişim farklı ülkelerin hukuk sistemlerinin birbirinden ayrı olmasına sebep olmuştur<sup>118</sup>. Ayrıca söz konusu değişim aynı hukuk sistemi içinde olan iki ülke açısından dahi farklı bir hukukun gelişimine yol açabilir. Bunun temel noktası da yine o iki ülkenin kültürel öğelerindeki tarihsel değişimdir. İngiltere ve ABD'deki mülkiyet hukuku bu hususa örnek teşkil eder. ABD'nin devlet yapısının farklılığı mülkiyet hukukunun İngiltere'den daha farklı bir hal almasına sebebiyet vermiştir<sup>119</sup>. Görüldüğü üzere kültürün bu denli farklı bir yapı ortaya çıkarması sebebiyle, hukuk kültürü kavramı ile hukuk sistemlerinin tam ve kesin çizgilerinin belirlenmesi mümkün değildir.

### III. Ahlakın Adalete Tesiri

Kültürün hukuka etki ettiği alanlardan en önemlisi, ahlakın adalet duygusuna yaptığı etki ve bu iki kavram arasındaki ilişkidir. Çalışmamızın bu bölümünde hukuk ile kültür arasındaki temel ilişkiyi ifade eden ahlak ve adalet ilişkisini ele alacağız. Çünkü ahlakın adalet açısından, adaletin de ahlak açısından oluş-

---

<sup>113</sup> Yüksel, **Hukuk** s.293.

<sup>114</sup> Yüksel, **Hukuk** s.290 vd.

<sup>115</sup> Yüksel, **Hukuk Kültürü** s.10.

<sup>116</sup> Yüksel, **Modern Toplum**, s.3241.

<sup>117</sup> Freidman, s.30.

<sup>118</sup> Bu farklılık açısından Freidman, s.30' da belirtmiş olduğu Louisiana ile Fransa örneklendirmesi gösterilebilir.

<sup>119</sup> Freidman, s.31.

turduğu etki toplumsal düzenin sağlanması bakımından önem arz etmektedir.

Ahlak, hem birey hem de toplumda var olması gereken, insanın düşünce-sinde şekillenerek davranışından topluma yansıyan bir durumu ifade eder. Bu sebeple ahlak insana has bir özelliktir. İnsan ancak ahlak ile anlam ve önem kazanır. Zira ahlak, insanlar arası ilişkileri düzenlemek için konulmuş kuralların tamamıdır<sup>120</sup>. Başka bir ifadeyle ahlak, toplumsal hayat içinde anlam ifade eden, bireyler arasında yaşanan ilişki ve etkileşimler sonucu ortaya çıkan değerler ve normlar bütünüdür<sup>121</sup>. Bu kurallar da toplumun ve bireyin belirli bir zamanda davranışlarını, yaşamını yönlendiren kültürel olguların (inanç, din, emirler, yasaklar değer) tamamıdır<sup>122</sup>.

Ahlak, insanın kişiliğinin ayrılmaz bir parçası olmasının yanı sıra düşünce ve inanç sisteminin de bir ürünüdür. Bu sebeple ahlak, maddi bir olgudan ziyade insanın sahip olduğu manevi değerlerde anlam bulmaktadır. Kültüründe insana dair bir manevi değer olduğu göz önüne alındığı zaman ahlak aynı zamanda kültürün de bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlak, kültür ile şekillenebildiği gibi kültüre de şekil vermektedir<sup>123</sup>. İnsanlığın var oluşundan bu yana kadar gelişen her kültür muhakkak ki bir ahlak anlayışı benimsemiştir. Bu benimseyiş zaman içerisinde farklı etmenler nedeniyle değişme uğramış olsa da, mutlak olarak varlığını devam ettiren ahlak kuralları vardır. Çalışmamız kapsamında ahlakın zaman içinde uğradığı değişim, gelişim ya da boyutlarına değinmeyecek; ahlaki olması gereken insan davranışı olarak değerlendirip, toplumda bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemesi açısından hukuk kurallarıyla ilişkisini ele alacağız<sup>124</sup>.

Adalet kavramının genel geçer bir tanımını yapmak mümkün değildir. Zira adalet üzerine birçok düşünür farklı bakış açıları getirmiş ve zaman içinde bunlar da değişerek farklı boyutlar almıştır. Çalışmamız genelinde adaleti; *“bireyin kişisel görüşlerinden bağımsız, objektif ve mutlak bir değer”*<sup>125</sup> olarak ele alacağız. Adaletin objektif ve mutlak bir değer olması, alışlagelmiş muhafaza

---

<sup>120</sup> Güngör, Erol; **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, (Ahlak)** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008s.12.

<sup>121</sup> Yüksel, **Modernleşme**, s.180.

<sup>122</sup> Yüksel, Mehmet; **Modern Kültürde Hukuk ve Ahlak, (Modern Kültür)** HFSA 25. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012 s. 114. Bkz: Yüksel, Mehmet; **Hukuk Sosyolojisi Yazıları, (Hukuk Sosyolojisi)** Ekinoks Yayınları, 2011, Anakra, s.60.

<sup>123</sup> Yüksel, **Modern Kültür** s.115. Bkz: Yüksel, **Hukuk Sosyolojisi** s.64 vd.

<sup>124</sup> Ahlakın gelişim süreci ile ilgili detaylı bilgi için bakınız; Güngör, **Ahlak** s. 40 vd.

<sup>125</sup> Aral, Vecdi; **Hukuka İlişkin Görüşler ve Bunların Değerlendirilmesi İle Birlikte Doğru Görülecek Bir Hukuk Anlayışı, (Hukuka İlişkin)** İÜHFİM, Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar Hatıra Sayısı, C.39, S.1-4, İstanbul, 1974, s.335.

edilmesi gereken bir düşüncenin değil, aksine olması gerekene yönelik insan davranışlarını şekillendiren bir düşünce unsuru olmasının sonucudur<sup>126</sup>. Adalet üzerinde yapılan farklı tanımlara ya da tartışmalara değinmeden adaleti bir değer, hukukun nihai amacı, olması gereken olarak ele alıp, ahlak ile arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışacağız<sup>127</sup>. Ancak kısaca izah edecek olursak, adalet duygusunun tarihsel gelişim çizgisi iki görüş üzerinde toplanmakta olup, bunlardan ilki adaletin doğuştan var olduğunu ve bu sayede hukukun geliştiğini, insanın sonradan kazanmadığını savunanların oluşturduğu “doğustancı görüş” olup; bir diğeri ise adaletin hukuk bilincinin gelişimiyle ortaya çıktığını ve bir değer hakkında ancak akıl ile karar verileceğini savunanların oluşturduğu “tarihselci görüş” tür<sup>128</sup>.

Hukukun oluşumu ve gelişiminde rolü olan kültürün aynı zamanda hukukun amacı olan adalet üzerinde de bir tesirinin olması esastır. Bu tesiri kültürün öğelerinden biri olan ahlak ile sağlayacağı muhakkaktır. Çünkü ahlak kuralları, hukuk kurallarının da oluşmasında temel teşkil edecek kültürel kurallardandır. Bununla beraber hukuk kurallarının amaçları arasında, kanunlara ülkedeki ahlak anlayışını tesir ettirmektir ki bu sebeple bazı yazarlar hukuku “*kamu vicdanının yaptırım kazanmış halidir*” diyerek ifade ederler<sup>129</sup>. Vicdan, insanın içgüdüsel olarak olması gerekeni düşünen yanı iken, ahlak bu vicdanın dışı vurumsal davranış ya da sözleridir. Anılan sebeple de kamu vicdanı aynı zamanda toplumun sahip olduğu ahlak algısıyla eş değerdir. Bu bağlamda, hukukun amacı olan adalet aynı zamanda hukuka kültürel bir görünüm de kazandıracaktır<sup>130</sup>.

Ahlak ve adaletin başka bir açıdan ilişkisi ise, hukukun antropolojik açıdan yapılan başka bir tanımında karşımıza çıkmaktadır. Hukuk, bir toplumda olması gereken bir değer için fiili bir güvence ile sağlanmış insan davranışdır<sup>131</sup>. Bu bağlamda toplumda olması gerekeni ‘adalet’ fiili güvenceyi ise ‘ahlak’ olarak ifade edebiliriz.

---

<sup>126</sup> Rehbindir, s.187

<sup>127</sup> Adaletin tanımları ve tarihsel gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bakınız; Güriz, Adnan; **Adalet Kavramı**, Felsefe Kurumu Yayınları, İstanbul, 2001, Bkz: Güriz, Adnan; **Adalet Kavramı**, [http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa\\_yargisi/anyarg7/adnan.pdf](http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg7/adnan.pdf)ulaşım tarihi: 28.02.2016,

<sup>128</sup> Fikentscher, s.170vd.

<sup>129</sup> Güngör, **Ahlak**, s.120.

<sup>130</sup> Aral, Vecdi; **Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları, (Hukuk Felsefesi)** XII Levha Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012 s.131.

<sup>131</sup> Sümer, s.317.

Hukukun toplumun gereksinimlerini karşılaması hukukun maddesel yönünü oluşturur. Bununla beraber hukukun amacı olan adalet, bu maddi yönün maneviyata yansımaları olarak karşımıza çıkar<sup>132</sup>. Maneviyat unsuru ise bireyin davranışlarıyla anlam bulan ve bireyin davranışlarına yön veren bir olgudur. Bu sebeple, söz konusu maneviyat boyutu ahlak ile şekillenir. Çünkü bireyin davranışları hukuk kurallarının konusunu oluşturur. Bu bakımdan manevi boyuttan yoksun hukuk kurallarının topluma ya da bireyin davranışlarına etki etmesini beklemek mümkün olmayacaktır. Bu etki bizi hukuk ile ahlak arasında vazgeçilmez bir ilişkinin kabulüne götürmektedir. Ancak modern toplumlarda hukuk bu ilişkiyi göz ardı ederek, adalet algısından koparak ya da görmezden gelerek, sadece düzeni sağlayan kurallar bütünü olarak rol almaktadır<sup>133</sup>. Ancak adaleti ihtiva etmeyen ya da etmeyecek olan kurallar ile toplumsal düzenin sağlanması mümkün değildir. Bununla beraber hukukun kültürel figürlerden tamamen bağımsız bir şekilde ortaya çıkması, hukukun onu oluşturacak egemen gücün hukuku olmasına sebebiyet ve böylece adalette egemen gücün tasarrufuna girecektir. Başka bir ifadeyle hukukun her zaman egemen gücün hukuku olması onu adaletsiz yapacaktır<sup>134</sup>.

Bu bağlamda hukuku sadece egemen bir güç (devlet) tarafından konulmuş emir ve buyruklar olarak değerlendirmek yanlış olur. Çünkü hukuk içerdiği bu emir ve yasakların altında yatan adalet düşüncesiyle sistematik bir hale getirilmiş tutarlı bir düşünce dizisidir<sup>135</sup>. Bu düşünceleri ortaya çıkaracak olan ise muhakkak ki ahlaki normlardır. Anılan sebeple adalet ile hukuku birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Aral'ın ifadesiyle kültür bir yüksek değer gerçekleştirilmesi olduğu için, her kültürel eylem bir yüksek değeri ifade eder<sup>136</sup>. Bu husus kültürün anlamı ve özelliği olmasının yanı sıra, gerçekleştirilmeye çalışılan değer, bireydeki manevi değerlerdir ki bu da kültürün oluşmasında esas öneme sahiptir<sup>137</sup>. Hukukun da bir kültürel eylem olduğu göz önüne alınırsa, hukuk da tıpkı kültür gibi yetiştiği toplumda bir değer oluşmasına hizmet eder. Bu bağlamda kültürel açıdan "*ahlaki*", hukuki açıdan ise "*adaleti*" yüksek değerler olarak ifade

---

<sup>132</sup> Balkır, s.54.

<sup>133</sup> Topuzkanamış, Engin; **Alışkanlık ve Hukuk**, HFSA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014 s. 416.

<sup>134</sup> Demir, Gökhan Yavuz; **Ertelenmiş Adalet: Hukuk ve Dekonstrüksiyon**, HFSA 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012, s.114.

<sup>135</sup> Aldanmaz, Orhan; **Hukukta Duyguların Dirilişi**, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.13, S.49, 2014, s.193.

<sup>136</sup> Aral, Vecdi; **Kültür ve Hukuk, (Kültür)**, İÜHFİM, C.13, S.1-4, İstanbul, 1988-1990, s.253.

<sup>137</sup> Aral, **Kültür**, s.253.



edebiliriz<sup>138</sup>. Kültürde yüksek değerlerin ahlak olması bireyin sahip olduğu manevi değerlerin en güzeli ve birey davranışlarının bir nevi kontrol mekanizması olmasından kaynaklanmaktadır. Hukukta ise bu yüksek değerlerin adalet olarak karşımıza çıkmasının temel sebebi, hukukun toplum düzenini sağlamasındaki temel rolüdür<sup>139</sup>.

Toplumdaki bir birey diğer bireylerin davranışlarını bir değer yargısına göre algılar. Bu değer yargısı da davranışın ahlaka uygun olup olmaması ölçütüne göre belirlenir. Söz konusu belirlemeyi yaparken de birey, “iyi-kötü”, “doğru-yanlış” gibi kıstaslara başvurur. Bu kıstasların yanı sıra bir davranışın ahlaka uygunluğunun kararı, somut olayla ilgili sosyal grupların kültürüne göre değişmektedir<sup>140</sup>. Bu sebeple ahlaki davranışın belirlenmesinde ölçü kültürün ilerlemesinin sağlanması olup, bir davranışın kültürün ilerlemesine katkıda bulunduğu ölçüde ahlaki olacağının kabulü gerekir<sup>141</sup>.

Yine bir davranışın sadece amacının iyi olması ya da kanunlara uygun olması da o davranışın ahlak sınırları içinde kaldığının göstergesi olmaz. Zira Engizisyon devrinde İspanyolların Yahudi ve Müslümanları ruhlarının kurtulacağına inanarak diri diri yakması onlar açısından amaçlarının iyi olduğunun göstergesidir<sup>142</sup>. Yine Nazi Almanya’sında Yahudilerin kamplarda toplanarak işkence görmesi konusunda dönemin sorumlu subayı olan Otto Adolf Erchman yaptığı savunmasında; kanunlara uyduğunu ve amirlerinin emirlerine göre hareket ettiğini ifade etmiştir<sup>143</sup>. Her iki örnekten de anlaşılacağı üzere ahlak amacın iyi olması ya da kanunlar çerçevesinde davranılmasıyla elde edilebilecek bir anlayış değildir. Ayrıca ikinci örnek göz önüne alındığı zaman sadece kanunların çizdiği çerçevede hareket etmenin de insanı adil bir anlayışa götürmediği açıkça anlaşılacaktır. Gerek ülkemizde gerekse modern toplumlarda giderek artan hukuksallaştırma ve kurumsallaştırma da bireyin ahlak anlayışını ve sorumluluğunu zayıflatmaktadır<sup>144</sup>. Bununla beraber modern topluma geçişle birlikte giderek karmaşık bir hal alan toplumsal yaşam, içindeki sosyal hareketliliği ve farklılaşmayı giderek arttırmıştır. Bu hareketlilik ve farklılık bireyler arası teması minimum noktaya indirmiş ve bireylerin ahlak anlayışının gelişimine ket vurmuştur. Zira ahlak bireylerin davranışı ile somut hal almakta iken, birbirinden

---

<sup>138</sup> Aral, **Kültür**, s.253., Bkz: Aral, Vecdi; **Hukuk Nedir? (Hukuk)** HFSA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014 s. 20. Bkz: Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.74.

<sup>139</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.85.

<sup>140</sup> Rehbinder, s.22.

<sup>141</sup> Aral, Vecdi; **Hukuk Felsefesi**, s.102.

<sup>142</sup> Güngör; **Ahlak**, s. 98.

<sup>143</sup> Yüksel, Mehmet; **Modern Kültür** s. 122. Bkz: Yüksel, **Hukuk Sosyolojisi**, s.78 vd.

<sup>144</sup> Yüksel, Mehmet; **Modern Kültür**, s. 123. Bkz: Yüksel, **Hukuk Sosyolojisi** s.80.

kopan bireylerin ahlak anlayışı da giderek azalmıştır. Bu sebeple kanunların oluşumunda kültürel olguları göz önünde almak yukarıda ifade ettiğimiz üzere bireyin davranışlarının ahlaki boyutunu da ele almak olacaktır ve bu durum da bireyin ahlak anlayışının gelişimine katkı sağlayacaktır.

Hukukun bir kültür kavramı olmasının doğal sonucu olarak adalet de hukuki değeri gerçekleştirmeye yarayan bir kültür ögesidir<sup>145</sup>. Hukukta ortaya çıkan bu adalet değeri sübjektif bir değer olmayıp objektif adalet değerini ifade etmektedir<sup>146</sup>. Bu objektif değer in ifadesinde adalet veya ahlakı genel olarak normların, kuralların ahenk ve denkliliğini içerdiği için bir hakikat ifadesi olarak görmek gerekir<sup>147</sup>. Yani ahlak ve adalet objektif manada bir hakikatin temsil noktasıdır. Bu bağlamda adalet ve ahlak geniş manada olması lazım gelenin temelidir<sup>148</sup>. Hukuk kuralları da olması gerekene yönelik birey davranışlarını düzenlemektedir<sup>149</sup>. Bununla beraber kültürel çevrede yaşananlar ve düşünce, yani olan ve olması lazım gelen çoğu zaman karşılaşılır<sup>150</sup>. Bu karşılaşma ortak noktada olabileceği gibi birbirine tamamen zıt şekilde olabilecektir, ancak asıl önemli olan bu karşılaşmalarda olanın olması lazım gelen olarak adalet düşüncesi boyutuna taşınmasıdır<sup>151</sup>.

Bahsi geçen değerler sadece insanın doğasında anlam ve varlık kazanacakları için insanın bireysel ve toplumsal yaşantısını da şekillendirecektir. Çünkü değer yargıları toplum veya bireyin alışlagelmiş davranışlarının tamamı olmakla birlikte, esas itibarıyla bu davranışlardan doğru olanın nasıl olduğuna ilişkin bir anlayış algısıdır<sup>152</sup>. Kültürün yüksek değerleri gerçekleştirme arzusu insan ile kültür arasında derin bir ilişkinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Ortaya çıkan bu ilişki de değerlerin genel geçer bir özelliğe sahip olması sonucunu doğurur<sup>153</sup>. Aral'ın ifadesiyle hukuku, bireyin yine birey ve toplum için huzurun, güvenin, düzenin sağlanması amacıyla oluşturduğu kurallar bütünü olarak ifade edebiliriz<sup>154</sup>. Bu bağlamda insanda varlık bulan yüksek değer in yaşayan topluma ve bireye etki etmesi de yine birey eli olan hukuk sayesinde olacaktır.

---

<sup>145</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.85.

<sup>146</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.128. Objektif ve sübjektif adalet için Bkz: Aral, **Hukuk Felsefesi**, s. 128 vd.

<sup>147</sup> Çağıl, O. Münir; **Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti ve Hukuk Kültürü**, İÜHF M C.26, S.3-4, İstanbul, 1960 s. 228.

<sup>148</sup> Çağıl, s. 228.

<sup>149</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 27.

<sup>150</sup> Çağıl, s.233.

<sup>151</sup> Çağıl, s. 233.

<sup>152</sup> Rehbinder, s.22.

<sup>153</sup> Aral, **Kültür**, s.254 vd. Bkz: Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.83.

<sup>154</sup> Aral, **Kültür**, s.257.

Hukuk da olanı değil olması gereken davranışları<sup>155</sup> esas alarak bu davranışlara düzenlemeler getirir. Bu sebeple de kurallar, norm (olması gereken) adını alırlar ve böylece kurallar bireyler tarafından çiğnense dahi geçerliliklerini yitirmeyecekleri gibi bağlayıcılıkları ve yükümlülükleri de ortadan kalmayacaktır<sup>156</sup>. Bu normatif özellik özü itibariyle kuralın da bağlayıcılığını sağlamaktadır. Bu bağlayıcılık insanın iradesinin bir yansıması olan davranışlarının hukuka uygun olup olmadığının denetlenmesi şeklinde ortaya çıkar. İnsan özgür iradeyle davranışlarını hukuka uygun şekilde sergileyebileceği gibi hukuka aykırı olarak da ortaya koyabilecektir. Söz konusu durum muhakkak ki hukukun geçerliliğinin etkilemeyecek, kural insan davranışı ile örtüşmese dahi geçerliliğini koruyacaktır<sup>157</sup>. Ancak bu husus temel bir sorun olarak hukukun bağlayıcılığı sorusunu ortaya çıkaracaktır<sup>158</sup>. Bu soruya verilecek cevaplar muhakkak ki adalet ve ahlaki birbirinden ayırmayacaktır.

Hukuk kuralları insan davranışlarını olması gerekene yaptırımlar ile yönlendirecek ve bu yaptırımların sahip olduğu emir duygusu içerdiği değerler sayesinde bağlayıcılığa sahip olacaktır<sup>159</sup>. Çünkü var olan hukuk kurallarının ya da normlarının değerlendirilmesi içerdikleri değer yargısı ile ilişkili olup bu değer yargısı da hukuka anlam katacaktır<sup>160</sup>. Bu bağlayıcılığı sadece hukuku oluşturan güce (devlet, otoritere vb.) bağlamak yanlış bir bakış açısı olacak ve bu durum bireyin özgür iradesinin başkaca bir etken tarafından kontrol altına alınmasını sebep olacaktır<sup>161</sup>. Yani bireyin davranışının gerçekleşip gerçekleşmediği (hukuka uygunluk açısından) maddi yaptırım, zorlama ile sağlanacaktır. Bu durumda insanın irade ve davranışlarının hukuka uygun olması, hukuk yaptırımının insanda uyandırdığı korkuya göre belirlenmiş olacaktır<sup>162</sup>. Hukukun asli amacı olan adalete ulaşmada bireyin davranışı başkaca bir güç tarafından kontrol altına alınarak yazılı kurallarla adalet sağlanmaya çalışılır. Norm kavramına sadık kalanlarla birlikte hukuki pozitivist savunucularının da görüşü bu doğrultudadır<sup>163</sup>. Bu düşünce kanaatimizce yerinde değildir. Çünkü sadece akli

---

<sup>155</sup> Keyman, **Hukuka Giriş**, s.66.

<sup>156</sup> Aral, **Kültür**, s.258.

<sup>157</sup> Aral, **Kültür**, s.259.

<sup>158</sup> Ahlak ve adalet ilişkisi bağlamında hukukun bağlayıcılığı için bakınız: Aral, **Hukuk Felsefesi** s.90 vd. Normun bağlayıcılığı için bakınız: Keyman, **Hukuka Giriş**, s.36 vd.

<sup>159</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 27.

<sup>160</sup> Rehbinder, s.19 vd.

<sup>161</sup> Aral **Kültür**, s.257. İnsan davranışın norma uygunluğu ve denetimi hususunda bakınız: Özcan, **İlkel Hukuk**, s. 66 vd.

<sup>162</sup> Aral, **Kültür**, s.258.

<sup>163</sup> Aral, **Kültür**, s.257. Pozitif Hukukun adalet anlayışı için bakınız. Keyman, Selahattin; **Hukuki Pozitivizm**, AÜHFD, C.35, S.1-4, Ankara, 1978 s.30 vd. Hans Kelsen'in kurucusu olduğu

melekelere dayalı kuralın davranışlarımız üzerinde etkisi olamaz. Sadece akla dayalı bir kural ne kadar güzel ve iyi olursa olsun hep teorik yanımızın bir etkisi olarak kalacaktır<sup>164</sup>. Bununla beraber normun yani kuralın oluşturulmasında ya da daha sonradan değiştirilmesinde olması gereken düşüncesine müdahale edilmemesi adalet algısına ulaşılmasında yardımcı olur<sup>165</sup>. Bu teorik yan ise bizi hukukun ya da kuralların maddi anlamına götürür. Oysa hukukun ya da kanunların sadece maddi bir varlığından söz edilemez, kanun kâğıda ya da taşta yazılan yazılardan ya da emirlerden ibaret değildir<sup>166</sup>. Çünkü toplumsal yaşamımızda karşılaştığımız olayları değerlendiren hukuk, düşünce dünyasına has bir durum olarak karşımıza çıkar<sup>167</sup>. Düşüncenin bir ürünü olan hukukun sadece akla dayalı olan yazılı kurallarla adaleti sağlaması pek mümkün değildir. Zira mümkün olsa idi, günümüzde neredeyse her gün yeni bir yazılı kural üreten hukuk sistemleriyle iç içe yaşayan bireylerin adalet çılgılığı olmazdı. Bunun yanı sıra adaletin sadece yazılı kurallarla sağlanacağını kabulü de adaletin ahlaki bir değer olmadığı sonucuna bizi götürecektir. Oysaki adalet ahlaki bir değerdir<sup>168</sup>. Hukuk içerdiği değerler sebebiyle bağlayıcılığını bireyin içten benimsemesine, onayına ya da kabullenişine borçludur, bu onayın, hukukun toplumsal yaşam için ihtiyaç ve zorunluluğu göz önüne alındığı zaman, bir keyfiyete değil bir kesinliğe dayanması esastır ki bu kesinlik de adaletin ahlaki bir değer olması ile sağlanacaktır<sup>169</sup>. Çünkü ahlaki değerler herhangi bir ön şarta ya da kabule bağlı kalmaksızın bireyin davranışlarında gerçekleşmek ister<sup>170</sup>. Yine bununla beraber hukuk kuralının içeriğini kültürel açıdan desteklemez isek, yani içeriğini ahlaktan uzak bir konumda değerlendirirsek hukuk kuralının yaptırımını, kuralın içermesi gereken değer yargısının önüne geçirmiş oluruz<sup>171</sup>. Adaletin ahlaki bir değer ve vicdani bir duruşa sahip olması sebebiyle dışarıdan bir zorlama ile sağlanmaya çalışılması da adalet duygusuna ters düşecektir. Çünkü dışardan gelen yaptırım ve zorlama ile insan birey olma özelliğini kaybedecek ve bu durum ahlaka aykırı davranış olacaktır<sup>172</sup>.

---

Normativist görüş ise ahlaka gönderme yapmaksızın bir adalet anlayışı ortaya koymaktadır bunun için bakınız: Türkbağ, U. Ahmet; **Postmodernite ve Hukuk İdealleri: Adalet, Hukuk Devleti**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Y.4, S.13 s.210

<sup>164</sup> Aral, **Hukuk**, s.21.

<sup>165</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 29.

<sup>166</sup> Aral, **Hukuk**, s.23. Bkz: Aral, **Hukuk Felsefesi** s.41.

<sup>167</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi**, s.41.

<sup>168</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi** s.92.

<sup>169</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi** s.93, Bkz: Karakoç, Yusuf; **Sosyal Düzen Kurallarının İşlevi**, HSFA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014 s. 2017

<sup>170</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi** s.93.

<sup>171</sup> Can, **Hukuk Sosyolojisi**, s.29 vd.

<sup>172</sup> Aral, **Hukuk**, s. 28.

Adaletin ahlaki bir değer olmasının sonucu birey sürekli olarak haklı olana yönelecek ve hakkı yerine getirmeye çalışacaktır<sup>173</sup>. Hukukun ahlaki bir norm olarak adalet değerini kendinde benimsemesinin bir sonucu, insan davranışının görünen yüzüyle değil aksine davranışın altında yatan değer ile bağlantılı bir yargılama yapacak olmasıdır<sup>174</sup>. Örneğin, hukuki bir yaptırım olan hapis cezasından korktuğumuz için hırsızlık yapmaktan ya da adam öldürmekten kaçınacağız ki bu da bizi toplumda düzeni bozan davranışı yapmamanın olması gereken olduğuna değil zorunluluk olduğuna götürecektir<sup>175</sup>. İnsanın korku ya da zorlamayla hukuk kurallarına uymaya çalışması, olması gerekenden bireyi ya da toplumu uzaklaştıracaktır ve hukukun asıl amacına ulaşmasını engelleyecektir. Ancak kültür, bireye ulaşmayı hedeflediği yüksek değerler yolunda hırsızlığın ya da adam öldürmenin ahlaki bir davranış olmadığını anlatarak bireyi bu doğrultuda yönlendirecek ve olması gereken düşünceye bireyi sevk edecektir. Bireyin davranışının altında yatan neden bireyin sahip olduğu iradedir. Muhakkak ki bu iradeyi etkileyecek sosyal ya da psikolojik, ekonomik vb. etmenler olacaktır. Ancak insanı bir davranışı yapmaya ya da yapmamaya iten temel güç, ahlak ve ahlaki değerlerdir<sup>176</sup>.

Hukuk, toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar bütünü olmasının yanı sıra toplumun varlık koşulu ve bir kültürel iş olduğu için, hukukun ulaşmak isteyeceği son amaç, yüksek değer, olması gereken yani adalet düşüncesidir<sup>177</sup>. Bu sebeple adalet toplumda ve bireyler arasında düzenin sağlanmasını, korunmasını amaçlar ve bu sayede diğer değerler de toplumda, bireyde gerçekleşme imkânı bulur ve bu sayede hukuk ile sağlanacak adalet; insan varlığının güvencesi ve teminatı olur<sup>178</sup>. Hukuk, bireyin zihninde soyut bir kavram olan adaletin somutlaştırılmasına imkân verir<sup>179</sup>. Adaletin ahlak alanında yüksek bir değer olması hukuka bir kültür ögesi özelliği de verir ve insan davranışlarında ortaya çıkmasını zorunlu kılar. Çünkü adalet sadece düşünceyle ilgili, yani soyut değil, aynı zamanda somut gerçeklik, yani davranış ile ilgilidir<sup>180</sup>. Davranış ile ilgili olması da adaletin insan davranışına yansımaları sonucunu ortaya çıkarır ki bu durum da yine hukuka kültürel bir unsur olma özelliği katar.

Ahlaki bir değer olan adalete yönelik hukukun insana hizmet etmesi ve var-

---

<sup>173</sup> Aral, **Hukuk Felsefesi** s.93.

<sup>174</sup> Balkır, s.48.

<sup>175</sup> Aral, **Kültür**, s. 259.

<sup>176</sup> Aral, **Kültür**, s.259.

<sup>177</sup> Aral, **Kültür**, s.259, Bkz: Aral, **Hukuk**, s.24.

<sup>178</sup> Aral, **Kültür**, s. 259 vd.

<sup>179</sup> Aral, **Hukuk**, s.26.

<sup>180</sup> Aral, **Hukuk**, s.26.

lığının nedenini onda bulması esastır. Bu sebeple hukukun görevi bireylerin birbirlerinin değerleri algılayış ve gerçekleştirme yolundaki vicdani kararlarına karışmamalarını sağlamaktır. Hukukun asıl işi, belirli bir toplumda sadece adaleti gerçekleştirip, insanlar arasında daha çok özgürlük alanı meydana getirerek, insani yaşamın oluşmasını sağlamaktır.

Ahlakın hukuk ile ilişkisini sadece adalet boyutunda felsefi yaklaşım ya da düşüncelerden ibaret olarak görmek mümkün değildir. Gerek ülkemizde gerekse dünya devletlerinde yürürlükte olan yazılı kurallar ahlaka atıflar yaparak, ahlakı hukuki bir kurum ve değer olarak kabul ederler. Bunun yanı sıra Türk Borçlar Kanunu açısından yapılan atıflarda *“hukuka veya ahlaka”* ibarelerine yer verilmesi, lafzi yorumla bizi kanun koyucunun hukuk ve ahlak kurallarını eş değer gördüğü sonucuna da götürmektedir. Bu atıflar ahlakı insan düşüncesinin soyut bir ürünü olmaktan çıkarıp, hukuk dünyasına somut bir ürün olarak getirmektedir. Bu ilişkide kanaatimizce aktif taraf ahlak kuralları yani birey ve toplumun ahlak anlayışdır. Çünkü hukuk kuralının somut olaydaki geçerlilik şartı, ahlak anlayışının algısına göre tespit edilecektir. Örneğin TBK'nın 27'nci maddesi ahlaka aykırı olan sözleşmelerin kesinlikle hükümsüz olacağını belirtmektedir<sup>181</sup>. Aynı kanunun muhtelif hükümleri göz önüne alındığı zaman sözleşmenin sahip olması gereken geçerlilik şartları ifade edilmiş ve tanımlanmıştır. Ancak aynı kanun ya da bir başka kanun ahlakın hukuk dünyası açısından kabul görmüş bir tanımını yapmamaktadır. Yani *“ahlaka aykırı olan nedir”* sorusunun cevabı yazılı kurallarda mevcut değildir. Anılan kanun maddesini somut olaya uygulayacak olan hâkimin *“ahlaka aykırı olan nedir”* sorusuna bulacağı cevap, toplumun kültür dünyasında yatmaktadır. Bu husus da çalışmamızın özünü oluşturan kültürün hukukun oluşumunda ve gelişiminde sahip olduğu rolü açıkça ifade etmektedir.

## SONUÇ

Hukukun tarihsel gelişim süreci göz önüne alındığı zaman, kültür öğeleri görmezden gelinerek oluşturulan hukuk kurallarıyla toplumda düzen ve adaletin sağlanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Bu sebeple toplumun sahip olduğu kültür anlayışının hukuk kuralları içinde durağan değil, daha dinamik bir şekilde yer alması gerekmektedir. Kültürel öğelerini hukukun dışında tutmak hukukun toplumsal bir ürün olduğu gerçeğini belirsiz hale getirecektir. Bu durum da hukuku siyasi iktidarın meşruluk aracı haline dönüştürecektir.

---

<sup>181</sup> Almanya Medeni Kanunu da 138. maddesi de bir hukuki işlemin ahlaka kurallarına aykırı olmasını o işlemin hükümsüz olacağı yaptırımına bağlamıştır. Almanya Medeni Kanununun 242. Maddesi de borçlunun edimini ahlak kurallarına göre ifa etmesi gerektiğini düzenlemiştir.

Kültür ile hukukun toplumların tarihsel gelişiminde beraber olduğu göz önüne alınarak oluşacak ya da değişecek hukukun kültür öğelerinden yararlanması, hem hukukun toplum açısından kabul edilmesini kolaylaştıracak hem de bireyin hukuka karşı güvenini pekiştirecektir. Toplumsal hayatın başlıca düzenleyicisi olan hukukun, toplumsal gerçeklik arz eden kültürden kendini soyutlayarak, toplumsal problemlere yabancı kurallar getirmesi hukukun amacına ters düşen bir durum oluşturacaktır.

Hukuk toplumsal hayatı düzenlerken muhakkak ki olması gerekene yönelik toplumsal değerlerden faydalanmak zorundadır. Çünkü hukukun birey açısından ihtiva ettiği asıl değer, *“olması gereken”*, yani *“adalet duygusu”* dur. Hukuk kısmen durağan olan yapısı sebebiyle toplum içinde meydana gelen değişimlere cevap vermekte zorlanmaktadır. Kaldı ki toplumsal hayatta meydana gelen değişimleri sadece hukuk kurallarıyla kontrol altında tutmak da mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu durum karşısında kültür öğelerinin daha çok ön plana çıkarılması hukukun etkinliği açısından önem arz etmektedir.

Modern toplumlarda siyasi iktidarlar, hukukun içinde yatan değer olgusunu bir kenara bırakarak, yaptıkları yasalar ile sadece bireye yükümlükler ve emirler getirmekte, böylece toplumsal düzeni koruma telaşı peşine düşmektedir. Bu durum da hukukun toplumun ruhunu yansıtmaya özelliğini giderek körelmesine ve ne yazık ki sadece yazılı kâğıt parçaları haline gelmesine sebep olmuştur. Çünkü modern toplumla beraber bireyin talep ettiği haklar giderek artmış ve çeşitlenmiştir. Ancak bu artış karşısında hukuk kuralları talebi karşılamakta zorlanır hale gelmiştir. Çalışmamızda bu olumsuzluğun önüne geçmek için kültürün hukuk üzerindeki etkisinin artırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çünkü hukuk toplumun ve bireyin değer yargılarını yansıtmaya ve yaşatmaya açısından çok önemli bir role sahiptir.

Modern topluma geçişle beraber insanlar arasındaki ilişkilerin daha resmi hal alması, bireyler ve toplumda var olan sosyal gruplar arasında mesafenin artmasına sebep olmuştur. Bu husus birey ve toplumda ahlaki kaygıların ve sorumlulukların gelişmesini olumsuz yönde etkilemiş ve bireyin davranışları başkaca etmenler tarafından kontrol edilir hale almıştır. Ancak bu kontrol de her geçen gün yetersiz kalmakta ve bireyin adalet arayışında biraz daha gerilemesine sebebiyet vermektedir. Bu sebeple hukuk kurallarının içermesi gereken değer algısına ulaşması için kültürel bir öge olan ahlak ile uyumlu bir şekilde ortaya çıkması gerekmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde bu husus üzerinde durularak ahlaki olmayan kanunların adalete hizmet etmeyeceği vurgulanmıştır.

Çalışmamızda kültür ve hukuk ilişkisi ile özünde ‘*Türk Milleti*’ adına karar veren mahkemelere bu kararlarında yol gösterici konumunda olan kanunların, millet adına verilecek kararlarda adaleti sağlaması için, milletin var oluşunun sacayaklarından olan kültüründen doğması ya da beslenmesi ile mümkün olabileceğini izah etmeye çalıştık.

Unutulmamalıdır ki adaleti içinde barındırmayan hukuk siyasi iktidarın cinayeti olur, ahlakın olmadığı birey ya da toplum da bu cinayetin faili olur.

◆◆◆◆

#### KAYNAKÇA<sup>182</sup>

Akçabay, F. Ceren; **Hukukun Kültürle İmtihanı (Law’s Ordeal with Culture)**, Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmalar Dergisi, Prof. Dr. Nur Centel’e Armağan C.19, S.2, 2013.

Akıl, Abdülkadir; **Hukukun Genel İlkeleri ve Hukukun Gelişimine Etkisi**, Erzinca Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C.7, S.3-4.

Aldanmaz, Orhan; **Hukukta Duyguların Dirilişi**, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.13, S.49, 2014.

Aral, Vecdi; **Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları**, XII Levha Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012. **(Hukuk Felsefesi)**

Aral, Vecdi; **Hukuk Nedir?**, HFSA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014 **(Hukuk)**

Aral, Vecdi; **Hukuka İlişkin Görüşler ve Bunların Değerlendirilmesi İle Birlikte Doğru Görülebilecek Bir Hukuk Anlayışı**, İÜHFM, C.39, S.1-4, Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar Hatıra Sayısı, İstanbul, 1974. **(Hukuka İlişkin)**

Aral, Vecdi; **Kültür ve Hukuk**, İÜHFM, C.13, S.1-4, İstanbul, 1988-1990. **(Kültür)**

Balkır, Zehra Gönül; **Hukuk ve Adalet Estetiği Üzerine Bir Deneme**, HFSA, 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012.

BİLGİÇ, Emin; **Milli Kültür Davamız**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.

Cahit, Can; **Türk Hukukun Kökenleri ve Türk Hukuk Devrimi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 2012. **(Türk Hukuku)**

---

<sup>182</sup> Eserler yazarların soy isimleriyle anılmış olup, aynı yazara ait birden fazla eserden yararlanılmışsa yapılan atıflarda kullanılan kısaltmalar parantez içerisinde belirtilmiştir.



Can, Cahit; **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi**, Ekinoks Yayınları, Ankara, 3. Baskı, 2011. (**Hukuk Sosyolojisi**)

Çağıl, Orhan Münir; **Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti ve Hukuk Kültürü**, İÜHFM C.26, S.3-4, İstanbul, 1960.

Demir, Gökhan Yavuz; **Ertelenmiş Adalet: Hukuk ve Dekonstrüksiyon**, HFSA 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012.

Fikentscher, Wolfgang; (Çev. Dilaver, Berrak Burçin), **Adalet Duygusu ve Kültürel Adalet Kavramı Hukuk ve Antropolojiden Görüşler**, HFSA 23. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2012, İstanbul.

Freidman, M. Lawrance; (Çev. Özcan, M. Tefvik) **Hukuk Kültürü ve Toplumsal Gelişme**, İÜSBFG, S.14 Ocak, 1996.

Gökalp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, İnkılap Yayınları, 10. baskı, İstanbul, 2010.

Gurvitch, Georges; (Çev. Topçuoğlu, Hamide), **Hukuk Sosyolojisinin Mübeşşirleri**, AÜHFD, C.7, S.1, Ankara, 1950.

Güngör, Erol; **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2008.

Güngör, Erol; **Halk Kültürü ve Münevver Kültür**, Töre Dergisi, S. 30, Temmuz, 1971.

Güriz, Adnan; **Adalet Kavramı**, Felsefe Kurumu Yayınları, İstanbul, 2001.

Güriz, Adnan; **Adalet Kavramı**, [http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa\\_yargisi/anyarg7/adnan.pdf](http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg7/adnan.pdf)ulaşım tarihi: 28.02.2016.

Hafizoğulları Zeki; **Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk Düzeni**, AÜHFD, C.45, S.1 1996.

İnalçık, Halil; **Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, S.13, Ekim 2012.

Karakoç, Yusuf; **Sosyal Düzen Kurallarının İşlevi**, HSFA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014.

Keyman, Selahattin; **Hukuka Giriş, Yetkin Yayınları**, Ankara, 2012.

Keyman, Selahattin; **Hukuki Pozitivizm**, AÜHFD, C.35, S.1-4, Ankara, 1978.

Koch, Klaus-Friedrich, (Özcan, M. Tefvik), **Hukuk ve Antropoloji**, İÜHFM, C.54, S.1-4, 1991-1994.

Köroğlu, Kaya; **Kanun ve Kültür: Töre Kavramının Hukuki ve Sosyolojik Bir Analizi**, TAAD, Y.5, S.16 Ocak 2014.

Köseoğlu, Nevzat; **Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de –İslam’da ve Osmanlı’da Devlet**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004,

Köseoğlu, Nevzat; **Milli Kültür ve Kimlik**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995.

Nar, Şükrü, Mehmet; **Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları**, TBB Dergisi, S.108, Eylül-Ekim 2013.

Niyazi, Mehmed; **İslam Devlet Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005

Niyazi, Mehmed; **Türk Devlet Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005

Önkal, Güncel, Sıla, Ayşegül; **Yasaların Toplumsal Kökeni: İthal Dayatmacılık/ Yerel Pratikler**, HFSA 24. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2012.

Özcan, Mehmet Tefik; **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, On İkinci Levha, İstanbul, 2015. **(Hukuk Sosyolojisi)**

Özcan, Mehmet Tefik; **İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, On İkinci Levha, Geliştirilmiş 2. Baskı, İstanbul, 2012. **(İlkel Hukuk)**

Özdemir, Nadire; **Hukuki Çoğulluk Kavramı ve Görünümleri: “Roman Hukuku” ve “Aborjin Hukuku”** HFSA 26. Kitap İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014.

Rehbinder, Manfred; **Hukuk Sosyolojisi**, (Çev: İlyas Doğan, Hilal Kafkas) Adalet Yayınevi, Ankara, 2015.

Roberts, Simon; (Çeviren, Koca, A.Erkan) **Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş**, Birleşik Yayınları, Ankara, 2010.

Roberts, Simon; **Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş**, Birleşik Yayınları, Ankara, 2010.

Sümer, Neslihan; **Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk**, AÜHFD, C.38 S.1-2, 1998.

Topçuoğlu, Hamide; **Hukuk Sosyolojisi Dersleri (Sosyoloji Açısından Hukuk)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.1, 3. Bası, İstanbul, 1969.

Topuzkanamış, Engin; **Alışkanlık ve Hukuk**, HFSA 26. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014.

Turhan, Mümtaz; **Kültür Değişmeleri**, Çamlıca Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2006.

Türkbağ, U. Ahmet; **Postmodernite ve Hukuk İdealleri: Adalet, Hukuk Devleti**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Y.4, S.13

Ülken, H. Ziya; **Kültür ve Medeniyet**, Türk Düşüncesi Dergisi, Sayı:13, C:3, 1954.

Yüksel, Mehmet; **Hukuk Kültürü Kavramına Sosyolojik Bir Bakış**, İletişim Kuram ve Araştırmalar Dergisi, S. 35 2012 (Sürelı Eltronik Dergi) (**Hukuk Kültürü**)

Yüksel, Mehmet; **Hukuk Sosyolojisi Yazıları**, Ekinoks Yayınları, Ankara, 2011. (**Hukuk Sosyolojisi**)

Yüksel, Mehmet; **Modern Kültürde Hukuk ve Ahlak**, HFSA 25. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012. (**Modern Kültür**)

Yüksel, Mehmet; **Modern Toplumda Hukuk Kültürü**, Yaşar Üniversitesi Dergisi, C.8 S. Özel (Sürelı Eltronik Dergi) (**Modern Toplum**)

Yüksel, Mehmet; **Modernleşme Bağlamında Hukuk ve Etik İlişmesine Sosyolojik Bir Bakış**, AÜSBFD, C.57, S.1-2, 2002. (**Modernleşme**)

Yüksel, Murat; **Hukuk Kültürü**, EÜHFD, C.7, S.1-2, 2003.

Yüksel, Murat; **Hukuki Plüralizm**, Beta Yayınları, İstanbul, 2003

